

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА НЕКА ТУМАЧЕЊА СПИСА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Актуелност Светозаревог дела, свакако је велика јер је прошао читав век од смрти Марковићеве а још се непрестано проучавају Светозарски списи, као да су тек написани, тумаче се на овај или онај начин. Многи научници заузимају различите па и супротне ставове у оцени Марковићеве теоријске и практичне делатности. Већ само то, што се до дана данашњег расправља о тој делатности, показује сву актуелност.

Очигледно, значај списа Св. Марковића није умањен критиком. О том делу провлачи се низ неправилних тумачења, како раније, тако и у садашњим *Сабраним списима* Светозара Марковића. Тај доскорашњи напор, око штампања тих списа, заслужује похвалу. Требало је одабрати најважније списе, савладати материјалне тешкоће, редиговати и протумачити. Али, нека тумачења тих списа, сматрамо, заслужују озбиљан приговор.¹

Сада после стогодишњице борбе, када је марксизам преовладао у свету, када су искристалисана и раширена многа различита схватања социјализма, може се олако указивати на анахронизме, утопизме и друге небитне „изме“ у Светозаревим социјалистичким идејама. Могу се објаснити и нека Марковићева противречна, погрешна и застарела схватања, која су даље развијена и продубљена. Али, недокументовано не може се искривити целокупна улога Светозара Марковића: приказивањем искључиво као борца за грађанско-сељачке слободе, сужавањем на оснивача нашег задругарства и крајње неистинитим свођењем на организатора грађанске Радикалне странке, као и да никад није постао марксиста већ био и остао утописта, до смрти.

До које мере редактор-коментатор поменутих Сабраних списа неправилно тумачи списе Светозара Марковића показаћемо, прво, на само неколико примера. Редактор противречно тврди да су Светозареве: „Револуционарне мисли, његова схватања... превазиђена...“;² да је за Марковићеве „погледе карактеристична мисао о отсуству класних противречности... о могућности да се прескочи епоха капитализма...“³ даље, да „није коракнуо даље од либерала...“; да Светозар „решавању проблема српског друштва прилази утопистички... како би се избегло стварање капиталистичког начина производње, класна подела и класна борба...“ па „је основа Марковићева утопистичка идеја о задругарству...“⁴

¹ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. II, III и IV; Београд 1965; — редактори су: Др. Јован Милићевић и Др. Димитрије Продановић.

² Св. Марковић, *Сабрани списи* I, Београд 1960, стр. XIII.

³ О списима у I књ., стр. 364.

⁴ Исто, књ. II, стр. 370, 406 и 413.

Затим, тумачи се, како се осећа антимарксистички „утицај анархистичких схватања на Марковића...”, као и „Бакуњиновог дела... и Прудона...”; да „у критици бирократије Марковић грешни и то двоструко...”⁵

Најзад, редактор-коментатор пише за Светозара Марковића да „стоји под Дириновим утицајем” и да је „остао следбеник Чернишевског... да га се никад није ослободио”... и да „ограничава применљивост Маркових закона...”; да „усваја утопијски социјализам о федерацији... а под социјалном државом подразумева друштво без државе...”⁶ тј. анархистичко друштво.

Пре него што укажемо на те примедбе појединим Светозаревим чланцима, покушаћемо прво да побијемо поменута општа тврђења: о превазиђености Марковићевих схватања, прескакању капитализма, о утопизму, анархизму, федерализму и другим „погрешкама” Светозара Марковића.

Грађански историчари, противници социјализма и некадашњи и критичари Светозара Марковића, углавном, признавали су да је он утемељивач социјализма и револуционарних, социјалистичких идеја. Међутим, неки наши данашњи критичари оповргавају оваква схватања кад пишу, с једне стране, да је Светозар „првоборац социјалистичке мисли” док, с друге стране, наглашавају да су Марковићеве „револуционарне мисли... превазиђене”. То о превазиђености Светозаревих схватања први је изнео Ј. Скерлић, па и Веса Маслеша. Али, то као своје „откриће”, без цитирања редактор сад понавља и уопштава, додајући многе критике и непријатеља социјализма.

Међутим, то је ишчупано; Маслеша није тако написао, да су неке поставке Марковићеве превазиђене у смислу одбачене, него више у другом смислу: „многе су даље развијене и продубљене. Али, оно што је у њима трајно и што никакво време и никакав нови развој науке неће моћи да поништи или да умањи, јесте њихов историјски значај, који се може сажети у реченици да је Светозар био први човек у Србији који је приступио једном тешком и мучном напорном раду за преображај друштва, борби за остварење социјализма.”⁷ Многе су и Маркове мисли даље развијене, али марксисти не уопштавају и не наглашавају превазиђеност револуционарних схватања, као што чини редактор. Историјски развој је доказао да су превазиђени и одбачени такви критичари.

Даље, у поменутој студији, Маслеша је указивао: на Светозарево преувеличавање а понекад и умањавање значаја интелигенције, на превазиђеност таквих противречних схватања. Маслеша није ту уопштавао, већ наглашавао „Светозарев социјалистички рад... баш због тога што је пионирски, он се не може у својој целини квалификовати као утопистички”.

Чак се и Енгелсу приписује почетни младалачки утопизам (у неким нашим Енциклопедијама) али се не уопштава — до смрти, као што редактор наглашава Светозарев утопизам. Ако се не приговара таквим уопштавањима, онда се крупно грешни јер се пише и да је наша КПЈ била уопште догматска, чак и под Титовим руководством (као што пише у Енциклопедији — „Просвете”).

⁵ Исто, књ. III, стр. 321, 336.

⁶ Исто, књ. IV, стр. 446, 449.

⁷ Веселин Маслеша, *Данашњица и Млада Босна*, Сарајево 1937.

Од утопизма до марксизма

Као што је поменуто, Маслеша сматра да се Светозарев „социјалистички рад... не може... квалификовати као утопистички”. То је и Моша Пијаде истицао: „...Правац који је на Марковића највише утицао био је марксизам... Ако је Марковић под утицајем Чернишевског давао понека решења која су била утопистичка, то свеједно није разлог да га треба убрајати у утопијске социјалисте... Утолико пре не би се код Св. Марковића смело сувише тежиште полагати на његове утопистичке црте, кад је утицај марксизма на њега тако знатан.”⁸

Међутим, тумачећи списе Светозара Марковића редактор пише, као што је поменуто, да је Светозарева „основна утопистичка идеја о задругарству.” Углавном, редактор уопштава, чак да је задругарство — утопија, мада је остваривано у социјализму а и у капитализму. Најчешће се траже и увеличавају грешке Светозареве, да би се закључило како су неостварљиве — утопистичке, не само његове социјалистичке идеје, већ уопште.

У почетку своје делатности, могао је Светозар Марковић бити утописта. Али, Светозар је у своје време, на главна питања дао одговоре који су и данас потпуно актуелни, јер је сагледао правац развоја који је потврдио историјски развитак. Чак и да је у неким детаљима Марковић био утописта, треба показати какав је и у чему је тај утопизам. Као што је познато постоје, две групе социјалиста-утописта. Једни су: малограђански социјалдемократи, који су се јалово надали да остварење социјалних идеја може доћи од краљева и буржуја, док су други велики социјалисти-утописти били претече научног социјализма, који још тада нису могли јасно да сагледају улогу пролетаријата јер га још нису видели, није ни било, па је револуционарни пут указан тек од марксиста.

Нарочито је спорно да је Светозар Марковић остао до смрти на позицијама утопизма. Светозар, од како је усвајао идеје марксизма па до преране смрти, био је популаризатор социјализма. Зато сматрамо да је неправилно стрпати читаво дело Светозарево и његову целу борбу за социјализам — у утопизам. Познато је да се, у почетку својих студија, Марковић развијао под утицајем Чернишевског, али и марксизма.

Светозар Марковић је критиковао чак и велике социјалутописте што су само посматрали догађаје а нису активније учествовали у мењању стварности. Али, не може се приказивати као да је погрешно што се Светозар учио од Чернишевског, чија су само нека схватања и то спореднија, била утопистичка, док су главни и основни ставови Чернишевског били револуционарни и социјалистички. Зато целокупно дело Чернишевског не може се тако олако обезвређивати и називати само утопијом, већ се мора боље познавати став класика марксизма-лењинизма према том великану социјалистичке мисли.

Да би се схватила почетна лутања Светозара Марковића и учења од Чернишевског, док није пришао марксизму, сво мишљења класика марксизма-лењинизма о Чернишевском. Пре свега, сам Карл Маркс је на пример сматрао Чернишевског „великим руским научењаком” и хтео је „да нешто штампа о животу и личности Чернишевског”. Познато је, да би читао Чернишевског на оригиналу, да је Маркс нарочито учио руски језик и закључио да му је учење

⁸ Моша Пијаде, Предговор: *Изабраним списима* Д. Туцовића, књ. I, Београд 1949;

потпуно надокнађено. У свом писму руским члановима Интернационале, Маркс је писао: „дела вашег учитеља Чернишевског, одиста чине част Русији и доказују да се прилази општем покрету нашег столећа”.⁹ Маркс је истицао да је Чернишевски „мајсторски објаснио бесмисленост покушаја буржоаских економиста, да ускладе капиталистичку економију са захтевима пролетаријата”.¹⁰ Маркс је сматрао да треба говорити не само о економском научном делу Чернишевског — већ „да треба додирнути и друге стране његове делатности!”. У II. књизи *Капитала*, Маркс је писао о Чернишевском као о економисти, мада му је био познат „велики део његових радова” и да „од свих економиста радови Чернишевског су пуни оригиналности, снаге и дубине мисли и да су једина савремена дела која стварно заслужују да се прочитају и проучавају”.¹¹

Посебно је Енгелс оценио Чернишевског, уз великане Ренесансе: „Ти људи узимају учешћа у практичној борби... отуда она пуноћа и снага која ствара од њих људе изграбених погледа на живот”.¹² Енгелс је сматрао да је Чернишевски „био изнад западних историчара”. Маркс и Енгелс су у схватањима Чернишевског налазили сличност са великим просветитељима и давали огроман значај његовим радовима да се прокрчи пут за долазак и победу марксизма у Русији; указали на сјајну научну вредност извесних економских радова Чернишевског. „Маркс и ја, писао је Енгелс — одушевљени смо Чернишевским, чије је пожртвовано тражење теорије револуционара достојно народа који је дао Чернишевског и друге активне револуционаре социјалисте”,¹³ о чијој је „историјској руској школи” писао како је „премашила све што је створено у историјској науци”.¹⁴

Најзад, Лењин је истицао да је Чернишевски „одгајао праве револуционаре... утицао на све догађаје своје епохе... био претеча руске социјал-демократије”.¹⁵ По Лењину, непрестано је Чернишевски проводио „идеју сељачке револуције и борбе маса за збацивање свих старих властодержаца... Било му је туђе одвајање теорије од праксе, што га издиже изнад социјалиста — утописта а зближава са марксизмом”, чине Чернишевског „генијалним пророком” и носиоцем праве „великоруске културе”.¹⁶ Није никакво чудо онда, што је Чернишевски писао о себи да је „према схватањима крајњег циља човечанства одлучно постао социјалиста и комуниста”.

Због свега тога, класици марксизма-лењинизма су оштро разграничавали такве социјалисте-утописте који су „предосећали будућност, генијално су погађали тенденцију оног 'прелома'... Они су гледали на ону страну куда је стварно ишао развитак, они су стварно престижала тај развитак”.¹⁷

Ако су Чернишевски и Светозар Марковић само могли да сањају о уништењу капитализма и у толико били једно време утописти-социјалисти што су имали фантастичну тежњу да се издигну изнад класне борбе. Али, они су уочавали класну борбу кроз коју ће човечанство и народи изборити своју бољу будућност. Они су,

⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс, *Дела*, књ. XIII, Београд 1974, 354.

¹⁰ Исто, књ. 17, стр. 13.

¹¹ Исто, *Капитал*, II.

¹² Исто, књ. XXVI, стр. 315.

¹³ Исто, књ. XIV, стр. 476.

¹⁴ Исто, књ. 27, стр. 389.

¹⁵ В. И. Лењин, *Дела*, књ. IV и XV, стр. 126—381 и 144; Београд 1960.

¹⁶ Исто, књ. XVII, стр. 143.

¹⁷ Исто, књ. II, стр. 223.

обојица, критиковали утописте, поздрављали индустријски напредак и схватили значај индустријске производње и економских односа. Они су обојица „истрадали максизам, као једину правилну револуционарну теорију”.¹⁸

Зато је разумљиво што је Светозар, почео под идејним утицајем Чернишевског а кад је постао марксиста оправдано волео првог учитеља, остао веран револуционарној љубави а не утопизму, јасно је сагледавао, као Чернишевски: „Будућност је светла и дивна, волите је, тежите њој, радите за њу, приближујте је, захватајте из ње и преносите у садашњост колико можете да захватите [...] Тежите будућности!”¹⁹ Томе завету остао је веран Светозар до смрти, а не утопизму Чернишевског.

Светозар Марковић је критиковао утописте као марксиста, са оног истог становишта са кога су Маркс и Енгелс оцењивали утопизам у свом *Комунистичком манифесту*. То се види ако се упореди та оцена из *Манифеста* са Светозаревом критиком принципа утописта, у многим чланцима.²⁰ Кад Марковић критикује утописте, он цитира *Манифест Комунистичке партије*, брани се од ондашњих, па и садашњих, критичара и пише: „... Кад би ми проповедали неко сектаторство... и не бринући се за остали свет, као што су радиле тзв. утописте. Али, нити смо ми то проповедали у Србији, нити има кога данас у европској радничкој партији који то проповеда.”²¹

Ослањајући се на марксистичку критику Светозар Марковић је дао своју сјајну оцену утописта као „непријатеља сваке револуције”. Даље цитирање Светозаревог марксистичког става према утопизму, одвело би нас у посебну студију. Али, тиме би изишли из оквира постављеног задатка да се само осврнемо још на „утопистичко прескакање” капитализма и даље на низ погрешних тумачења Марковићевог дела. Сматрамо да је овим довољно доказано колико је не само неоправдано приказивати Светозара Марковића као утописту, него и штетно уопштавање редактора.

Ма колико читали Светозарев чланак *Шта треба да урадимо*, у њему нећемо наћи „одсуство класних противуречности” ни о „прескакању капитализма”,²² како то тумачи редактор. Напротив, у почетку тог чланка Св. Марковић износи своју познату и уопштenu мисао како је у српском устанку раја извојевала слободу, како се у... „једној чести друштва почеше мењати навике, обичаји... и потребе”. Даље, како: „Место опанака тада почеше се носити чизма и штифлетне, место сукнених чакшира — панталоне и капуте, место дрвених ћерпичних чатрља почеше се зидати куће. Тада прва се је почела рушити задруга...”²³ „Тада, кад се створише две класе у народу владајућа и потчињена, кад прва прибира у руке сву власт, богатство и знање...”²⁴ Даље, сасвим тачно износи да кол нас до тада није било... фамилија што владају стотинама година, по божијој милости... богатих капиталиста ни пролетаријата.”²⁵ Најзад, Светозар закључује: „Државна зграда (знате која) у којој живимо срушиће се над нашим главама.”²⁶

¹⁸ Исто, књ. XXV, стр. 175.

¹⁹ Н. Черношевский, Сочинения, књ. II стр. 120.

²⁰ Св. Марковић, *Сабрани списи II*, 44, 52, 60, 61, 263—268, 270.

²¹ Исто, III, стр. 52 и 108.

²² О списима, књ. I, стр. 366, 364.

²³ Св. Марковић, *Сабрани списи I*, 62—63.

²⁴ Исто, 67.

²⁵ Исто, 68.

²⁶ Исто, 69.

Покушаји стварања Социјалистичке партије

Несхватљиво је зашто редактор не истиче и не тумачи у чему је највећи значај Светозаревог писма Љубомиру Белимарковићу (од 31. X 1868.). То писмо нема велики значај у томе што ту пише о „дружинама“, него о првој партији, о стварању социјалистичких дружина са Живојином Жужовићем и саборцима. О томе првом покушају организовања социјалистичког покрета има података и даље их треба откривати.

Најглавније, сматра Светозар Марковић јесте то „да се омладина упозна са сувременом науком, са реалним погледима... на све гране народног живота“.²⁷ Такође, значај овог писма за организовање социјалистичког покрета је и у томе што ту Светозар излаже свој пројекат: освајања, измене и дејства таквих друштвених организација као што су „Учено друштво“ и „Матица“, као и организовање издавања нових листова са напредним садржајем. Зашто редактор није дао правилно и могуће тумачење ранијег Марковићевог писања: само мањина уме да нађе начин да се помогне народу. Зашто није протумачено да је под мањином Светозар подразумевао и доцније писао о мањини свесних — партији социјалиста.

Што се тиче става Светозара Марковића према идеји о радикалној партији, тај став се раније и сада често неправилно тумачи. Сам појам радикали је некада, у Светозарево време, имао друго значење него сада; суштински радикалне промене значиле су темељите промене друштвеног система. Зато је тако Светозар тада тумачио тај појам, тада су радикали имали исто значење, пише он, као „комунари“ и „првени револуционари“. Тада, кад је Марковић писао о потреби да се организује „радикална партија (само не онаква као што је по мишљењу Др. Станојевића) и тада да се отпочне борба против свега што је устајало“,²⁸ он је сматрао под том партијом напредни социјалистички покрет а не назадну грађанску партију.

Припремајући српску Социјалистичку партију, Светозар Марковић је писао: „Треба најпре и најпре да се знамо начисто који смо и какви смо; после треба приступити организацији, и тек онда раду... Посредника и полутана нама не треба... да спремимо људе — живи материјал за будућу зграду коју ћемо предузети да дижемо.“²⁹ Светозар је тада тумачио: „шта стоји на застави радикалаца у Европи!“... Под радикалима се тамо подразумевају „комунисте што проглашавају једнакост свију људи, општост имања, што уништавају државу, породицу, брак, веру итд...“ или су то „социјалисти што проглашавају 'право на рад'; што траже да се сваком плаћа према његовој заслуги и према његовим потребама, што хоће да се држава меша у друштвену привреду, да регулише одношаје између рада и капитала... То су две партије у Европи што се називају претерано радикалне“.³⁰

Очигледно, Светозар Марковић није замишљао да ствара грађанску радикалну странку, него Партију комуниста и социјалиста. Уосталом, није ни могао „подржавати“ грађанску Радикалну странку која је основана 1881. г. тј. шест година после Светозареве смрти. То што су оснивачи реакционарне Радикалне странке — као млади били напредни па постали отпадници социјалистичких идеја или на-

²⁷ Исто, 68, 81.

²⁸ Исто, 120.

²⁹ Исто, 125.

³⁰ Исто, 141—142.

терани терором у грађанске странке — нема стварног значаја. Зато је погрешно тумачити Марковића као оснивача радикалне партије, што су се реакционари китили Светозаревом популарношћу у радним масама, па су чак и на старом споменику Светозара Марковића били написали да је оснивач радикала. То су исправили, обновом споменика, Туцовићеви социјалисти, који су Светозара сматрали зачетником социјализма. Туцовић је забележио о Марковићу (слично, као Гете о Шилеру) да је тако и толико свакодневно растао, да кад га неколико дана не видиш — једва га познаш. Тако, у сталном расту, треба гледати Светозара као првог нашег комунара и социјалисту.

Никако се не може данас тврдити да Светозар Марковић није био марксиста нити да је био на становишту монархистичке³¹ Радикалне странке. Не може се уопштавати то што су неки отпали од социјалистичког покрета и пришли реакционарним странкама — радикалима, либералима и напредњацима, као да су сви Светозареви саборци — изневерили! Кад је Светозар тражио претходне нужне реформе, још у оквиру монархије, у ствари се он борио за довршење грађанско-сељачке револуције па за њено прерастање у социјалистичку револуцију. Слично је доцније Лењин развио марксизам у свом учењу о прерастању буржоаске револуције (у својој књизи „Две тактике социјалдемократије“).

Већ читав век није одговорено на питање: да ли је Светозар Марковић заузимао још на београдској Великој школи идејна — социјалистичка схватања, као што су тврдили његови савременици? Према њиховим познатим сећањима, свакако је Светозар заузимао не само опозициони него и социјалистички став према владајућем друштвеном систему, стању школства и бирократизму. То се само донекле види из његових чланака *Како су нас васпитавали*. Мада је писао уз цензуру ипак је такав закључак да је то опозиционо-социјалистички став у том чланку. Зато, сматрамо не само неправилним него чудним, тумачењем редактора да тим чланком Светозар „не напада“ ни тадашње школство мада се читав чланак састоји од самог напада на читав систем и тадашњег школства, на „суштину и методу“, како ту пише Марковић, на крају „написао сам као протест“...

Из тог чланка, истина, не види се јасно да је Светозар Марковић још на Великој школи имао социјалистички став. Али, сматрамо да није случајно што је крајем још гимназијског школовања Светозар покушао да драматизује познату социјалну причу „Чича Томина колиба“. Када пише о својим студијама на Великој школи, види се Марковићево опозиционарство према тадашњем друштвено-школском систему и штетном кафанском животу школаца. Није објашњено какав је то „срећан случај“ избавио Светозара „из те угушљиве средине...“ Свакако, то је избављење код Светозара тада настало почетком идејно-напредних проучавања „кад стадох јасније сазнавати све узроке...“, како ту пише.

Још у ранијем чланку, Светозар Марковић помиње револуционаре Чернишевског, Доброљубова, Писарева (кога је доцније лично упознао). Познати Светозарев друг Паја Михаиловић у својим *Белешкама* пише да се још на београдској Великој школи, Светозар одушевљавао делима Шилера, Гетеа и др. немачких класика читајући их у оригиналу.³² Није истакнуто до сада да је Светозар 1864. г. врло активно учествовао у демонстрацијама за Гарибалдија и Чер-

³¹ Светозарево становиште о монархији види:

³² Архив САНУ, Белешке Паје Михајловића.

нишевског у Друштву словесности, као и да је 1866. г. могао читати Маркса јер тада цитира познате Марксове мисли. Али, о томе не пише ту Светозар мада је по нашој новооткривеној документацији тада сарађивао са тим ученим друштвом. Још у гимназији читао је социјалне романе Дикенса и Текереја, пише С. Марковић и већ тада поред осталог, помиње *Историју једне пролетаријатске фамилије* као рђаву књигу. Али то стварно доказује тадашњи почетак Светозаревог интересовања за историјат пролетаријата.

Можда ће даља упорнија и новија истраживања открити да ли је Светозар Марковић још на београдским студијама пришао револуционарима, са групом другова које помиње, као и уз брата Јеврема, који се 1863. г. активно борио у револуционарном Пољском устанку као командант ескадрона (што је скоро откривено у Пољском архиву). Могућ ае тадашњи револуционарни утицај старијег брата на млађег Светозара. Према нашем истраживању Марковић је одласком на своје студије у Петроград имао везу са револуционаром Димитријем Дучићем и Јевремовим официрима у Русији Димитријем Бурићем и Савом Грујићем, преко којих се одмах повезао са руским револуционарима још 1866. г., био секретар петроградске „Општине“ а убрзо Светозар Марковић је био у руководству „Одбора за јединство“ целокупне Уједињене омладине српске.³³

Чудно је и контрадикторно писање редактора о „неоправданим надама да се могу учинити каква значајнија открића,³⁴ у вези са теоријским делима и практичним радом Светозара Марковића. То је, уопште, неправилан став и назадан приступ према научном историјском раду, а посебно, демобилишући однос према напредном и револуционарном наслеђу из наше прошлости и Светозаревом делу. Колико је такво писање редактора погрешно, то доказују скорашња открића Марковићевих списа која износе, сигурно, још више томова, који нису штампани *Сабраним списима* I—IV.

Против бирократије и либерализма, за социјализам и самоуправу

У неколико следећих поглавља покушаћемо да изложимо посебну актуелност борбе Светозара Марковића против либерализма, бирократизма и капитализма — а за народну самоуправу и социјалистички програм. Пре свега, потпуно је нетачно тумачење редактора чланка *Велика Србија*, да ту Светозар, у свом ставу према унутрашњој политици Кнежевине „није коракнуо даље од либерала“ и да „он остаје на њиховим идејним позицијама”.³⁵ Даље, тумачи се сасвим неправилно, као да Марковић има контрадикторан став када „поверава судбину народа у руке неколицине”.³⁶

Још од почетка 1868. г., у својим писмима и дописима из Петрограда, Светозар Марковић је оштро нападао грађанску политику либерала, који су само либерално говорили а који нису били кадри да створе ништа напредно „да зато су називали сваку тежњу да се пође напред — утопијом”. Неоспорно, Светозар је увек био и остао противник како кнежевске политике тако и намесничко-либералне политике (на челу са вођом либерала Јованом Ристићем и др.). „Поставити регентство значи оставити Србију у таквом стању у каквом

³³ Писмо Петроградске „Општине” — Бечкој „Зори”; *Србија* од 8. VI 1867.

³⁴ Редактори у *Сабраним списима*, I, стр. XIV.

³⁵ О списима, књ. I, стр. 370.

³⁶ Исто, стр. 371.

се она налазила.”³⁷ Очигледно, Светозар жели промене ка напретку. Шта је ту „у супротности” са ранијим схватањима и тежњама за друштвено-политичким преображајем Србије? Нема ничега „блиског тактизирања либерала”³⁸ у чланку *Наше свето право*, ни супротног става у чланку *Шта треба да радимо*, нити има у чланку *Маску доле* „пренагљених потеза”, који ни и с у карактеристични за Марковића.

Према томе, неоправдане су наведене оцене ових чланака. Ти судови ничим нису образложени нити доказани. Нарочито је неоправдан напад на чланак *Велика Србија*, да он ту има став либерала. По чему Светозар остаје на општем „идејном становишту либерала”, ако појам „народни интереси” тумачи као бољитак целог народа — „да буде свима и сваком добро”. У овом чланку, Светозар једноставно износи два основна начела уједињавања народа, два логора: „једни који воде политику ослобођавајућу... а други који воде политику освајајућу”.³⁹

При томе детаљно наводи пример уједињавања Италије, где су биле две групе људи и два главна правца: легитимисти и народњаци (који су названи: револуционари). Народњаке — револуционаре водио је Гарибалди, а легитимисте Кавур. Примењујући пример Италије на наше услове Светозар сматра „српску” политику кнеза Милана политиком легитимиста и бесмисленим тражењем да кнез „буде револуционар”. Затим, наводи да код нас још нема револуционара — напредњака ни вођа сличних Гарибалдију.

На крају чланка, Светозар оштро напада либерале да они нису народњаци — револуционари и пише: „Либералци треба да знаду да докле год народ не узме сам иницијативу за своје ослобођење дотле ће он остати туђе робље само у различитој форми.”⁴⁰ Ту нигде нема говора, како пише редактор, да: „Марковић поново поверава судбину народа у руке неколицине.” Напротив, истиче се снага народа и да се „свака народна цел може достићи само општом народном радњом”,⁴¹ а не неколицином нити интелигенцијом.

На тај начин, од познатог става о народној власти — из народа, са народом и за народ, тумач — редактор је искривио став Светозара Марковића. У овом чланку, где он позива на сарадњу „револуционаре-народњаке српских, хрватских и бугарских”, ту се Светозару потура оно што није написао ни мислио. Зашто се не наведе детаљније доцније разјашњење Марковићевог става по том питању „династичких интереса изнад народних”.⁴²

Читав свој живот Светозар Марковић је посветио борби против разних схватања назадњака и либерала, као и против кнежеве политике. Светозар пише: „Политика јаке и велике Србије... пређашње владе противна је интересима српског народа у темељу.”⁴³ Најзад, нападајући либерале, као супротну групу, Марковић је писао да је та група погазила и свој лажни „основни принцип”: да су „интереси живих људи неизмерно више сваких историских права и привилегија и више сваких династичких и личних рачуна и интереса”.⁴⁴ Откуд, онда, редактору овакво напaко тумачење овог Светозаревог чланка.

³⁷ Св. Марковић *Сабрани списи*, књ. I, стр. 70.

³⁸ О списима, у I књ., стр. 367.

³⁹ Св. Марковић: *Сабрани списи* I, 103.

⁴⁰ Исто, I, 144—115.

⁴¹ Исто, I, 113.

⁴² Исто, I, 121.

⁴³ Исто, I, 110.

⁴⁴ Исто, 114.

У осталом, овај чланак *Велика Србија* детаљно је употпуњен и објављен у писму Паји Михаиловићу (7. I 1869. г) где пише: да је у том чланку нападао „страшљиво држање либерала“ и њихово „улагивање влади“, захтевајући да либерална партија јасно „определи свој програм“. Нападајући намесника — вођу либерала — пише: да су „самовољни начелници, капетани, кврге, кундаци, топузи и сва она грозна тиранија [...] Све су то последице нашег дугог робовања под Турцима...“ Даље, закључује Светозар да су „моји путови и путови либерала сасвим раздвојени.“⁴⁵

Најзад, у поменутом писму П. Михаиловића, чуђи се Светозар Марковић како су неки његови ставови из чланка *Велика Србија* наопако схваћени. Посебно о кнезу Михаилу који је „просто био глуп што се није више користио либералима и они би му певали химне... и служили му верно баш као највећи назадњаци“.⁴⁶

Кад се све наведено има у виду, онда је просто несхватљиво како је тумачење редактора овог чланка такво да је ту Светозар Марковић остао на „идејним позицијама либерала“! Либерали су, како је писао Светозар, „корачали један корак напред а два назад“,⁴⁷ док је Марковић до смрти корачао само напред.

Светозар Марковић је био члан Марксове I интернационале. То је он сам потврдио пишући о чланку у *Народном делу*: „Ја сам тај чланак писао као члан руске секције Интернационале.“⁴⁸ Зна се да је као члан те светске Интернационале Светозар водио борбу против бирократије, за самоуправу. Зашто се тврди супротно.

Није разумљиво ни оправдано и неправилно је тумачење Светозаревог писма Љ. Белимарковићу (од 29. XII 1868. г). Ту редактор тумачи и критикује Светозареву мисао „о могућности особеног развика Србије“⁴⁹ коме је преспска „бирократска интелигенција“, што је Марковићева „основа читавог друштвено-економског и политичког програма“.⁵⁰ Због таквог програма и „особеног пута за преображај Србије“, редактор неаргументисано сматра да се Марковић „суштински још није разилазио“⁵¹ са либералима.

Нарочито се данашњи тумач — редактор, као и некадашњи либерали, околио на чланак *Српске обмане* у коме Светозар Марковић истиче нужност „уништења целе бирократске системе“.⁵² Даље, сматра да су потребе народне, „цељ и политичке установе да су средство“ за постизање циља, за „мењање економских и друштвених односа народа“.⁵³

Али, редактор погрешно тумачи да Светозарев „политички програм још увек почива на нисигурној основи, на недоследним схватањима о суштини друштвено-економског и социјалистичког развика... није схватио класну суштину друштва... истиче улогу 'друштвене науке' али утопистички сматра да она тражи да се реформом створе услови за развика... Видећи само бирократију и монархију као кочнице друштвеног напретка у Србији... да поново истакне улогу самоуправе.“⁵⁴

⁴⁵ Исто, 118.

⁴⁶ Исто, 120.

⁴⁷ Исто, 121, 122, 123, 124.

⁴⁸ Исто, II, стр. 133.

⁴⁹ О списима у књ. I, стр. 371.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Св. Марковић, *Сабрани списи I*, 167.

⁵³ Исто, 181.

⁵⁴ О списима, у књ. стр. 375 и 376.

У чланку О конгресу Лиге за мир Светозар Марковић се довољно убедљиво изјаснио за револуцију, народно ослобођење и федеративно уређење државе југословенских народа. То је изнео кроз извештај о говору револуционара из пољског устанка. Даље, у поменутом легалном чланку Српске обмане, колико је легално могао Светозар се изјаснио за нови друштвено-економски и политички систем, за „самоуправу као темељ на коме се оснива слобода народа“ закључио да је „то нешто најглавније... и садржи потпуну измену целог система”.⁵⁵ Затим, да ће народ „одбацити свако тјорство и оствариће потпуну самоуправу — републику”.⁵⁶

Светозар је схватао шта су класе, мада је популарно писао да се „дели народ на две класе: ону што управља, која је света и непогрешива... и на другу чест којом се управља, која има само дужности: да плаћа порезе, да сноси кулуке и вуче батине и... сматра највећу срећу да умре за свог господара... Народ је већ отуглао да у сваком који носи 'црвену випушку' (полиција) гледа намесника божијег... У редовима те партије налазила се сва тзв. интелигенција српска... Један поглед на економски развитак народа у Србији, па ће се одмах видети какве је ужасне последице донео бирократски систем.”⁵⁷

По државној статистици „за двадесет година од 100 спрских породица 20 остало је без имања [...] ја као прву потребу у Србији сматрам уништење бирократске системе”. Најзад, Светозар марксистички закључује: „У друштву владају закони тако исто као и у свим другим појавама у природи...”⁵⁸

Став Светозара Марковића према поменутом Конгресу Лиге за мир и слободу није био онакав како тумачи редактор тај спис. Наиме, тумачи се да Светозар „поздравља одлуку Конгреса о решењу источног питања...”⁵⁹ Међутим, Марковић наглашава да тај конгрес „није донео никаквих решења што би имали каквих практичних резултата за мир”.⁶⁰ Посебно је незадовољан што се „о источном и пољском питању говорило свега два сата”.⁶¹

Даље, насупрот говору генерала Босака — учесника пољског устанка („за решење Источног питања да се оснује Федеративна република”), Конгрес је примио само „две тачке: 1) Питање пољско — питање Источно... треба да се реши примењујући у најширем смислу народне самоуправе; 2) да Лига изабере комисију... да се изуче различити интереси”.⁶²

Светозар Марковић је био баш потпуно незадовољан овим одлукама и пише: да је „друга тачка најумеснија... што је Конгрес могао решити о источном и Пољском питању”.⁶³ Ту није Марковић изнео „свој став” о источном питању нити помиње такав да се „може решити једино ослобођењем источних народа и стварањем Федеративне републике словенских народа” како то погрешно тумачи редактор. Испада да је Светозар био за некакво панславенско решење источног питања. Светозар Марковић је, међутим, у другим чланцима писао о нужности федеративног уређења јужнословенских народа. Став Светозара по питању Лиге за мир и

⁵⁵ Св. Марковић, *Сабрани списи* I, 200.

⁵⁶ Исто, 159, 163.

⁵⁷ Исто, 164, 167.

⁵⁸ Исто, 180.

⁵⁹ О списима у I књ. стр. 375.

⁶⁰ Св. Марковић, *Сабрани списи* I, 146.

⁶¹ Исто, 147.

⁶² Исто, 148.

⁶³ Исто

слободу, види се јасније у другим његовим чланцима.⁶⁴ Када се ти чланци проуче види се да је потпуно неправилно тумачење редактора.

Најзад, дошло је до потпуног расцепа између Светозара Марковића и либерала око Вл. Јовановића. У полемици са тим представником либерала (У чланку *Јаван рачун...* и *Критика на Младу Србадију*) Светозар је потпуно раскрстио са тим либералима. После ранијег утицаја либерала на Уједињену омладину (УО), све већи је утицај Марковића и његових сабораца. Са једномишљеницима УОС, тада је Светозар Марковић потписао са познатим саборцима Програм УОС, пред њену скупштину, која је усвојила само део тог Марковићевог Програма. Под притиском забране власти УО је престала са радом. Тумач-редактор поменутих чланака не истиче принципијелну и врло оштру полемику Светозара Марковића против либерала, нити указује на недостатке тих дворских слугу и њихово прљаво потурање Марковићу. У чланку *Критика на Младу Србадију*, Светозар пише: „... У селима већ ниче и множи се једнако сељачки пролетаријат... задруга српска може се наћи само као реткост...” која би „заиста могла послужити ономом за демократски stroj српског друштва, ако се демократском науком развија и усаврши. Задруга српска пропала је поглавито због деспотског уређења.”⁶⁵

Значи, Светозар Марковић је јасно видео класно раслојавање села и стварање сељачког пролетаријата. Такође, видео је да се породичне патријархалне задруге распадају, а да су се развиле и усавршиле онда би задругарство могло бити, условно, основа демократског строја. Али, пошто су задруге потпуно пропале, он се на такве патријархалне задруге није ни ослањао у сагледавању социјалистичког система, већ се ослања на ново задругарство — на радничке дружине и сељачке задруге. Сматрамо, да у таквом ставу Светозара Марковића нема ничег супротног тадашњем ставу социјалиста-марксиста, насупрот мишљењу данашњег тумача-редактора *Сабраних списа II*.

На крају, у овој полемици у групи чланака, редактори нису истакли значај минимално-социјалистичког програма од 1870. „предлога за организацију омладине”. Не само што нису истакнути, поред тога, ни такви тадашњи социјалисти и комунари, као што су били уз Светозара Марковића Бура Љочић, Сима Поповић, Петар Борђевић, Марко Пајић, Данило Медић, Јован Јовановић (без довољног Скерлићевог доказа да то „није Змај”) Љуба Ненадовић и др. који су тада били социјалисти, а неки као Николе Пашић и Раша Милошевић брзо отпали и доцније били у реакционарном вођству грађанске Радикалне странке.

За социјалистичке програме против капитализма

Зна се за више Светозаревих програма, поред поменутог, овде ћемо истаћи, углавном, Програм 1871. У време мрачњачке тираније кнежевског намесништва, под црном цензуром и белим терором, Светозар Марковић је преко својих сабораца штампајући лист *Раденик* писао о социјалистичком смеру листа у познатом уводном чланку *Програм*, по коме се до сад *Раденик* сматрао за наш први социјалистички лист.

⁶⁴ Исто, књ. II, стр. 62, 63, 83, 108 и 133.

⁶⁵ Исто, 109.

Међутим, по погрешном мишљењу редактора, испада да то више није социјалистички него утопистички лист, јер је у том Програму Марковићева „утопистичка идеја о задругарству и... у спречавању класне борбе“.⁶⁶ Даље, „погрешан“ је Програм зато што, по редактору, тамо пише: „у области унутрашње политике истакнут је захтев за самоуправом и непосредном демократијом“, коју „жели да пренесе у Србију“ — из капиталистичке Швајцарске!⁶⁷ Затим, зато што: „у погледу спољне политике... представља негацију политике уједињавања свих делова српског народа ширењем Српске државе“.⁶⁸ Најзад, зато што је: „Програм такође оптерећен Марковићевом погрешном идејом о улози науке у уређивању друштвених односа“.⁶⁹

Да почнемо о тим примедбама од краја-о циљу науке којом почиње Програм. Тај програм почиње: „Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа... Наука и њена примена у животу веома је опширна и ранзолика.“⁷⁰ Каква је ту погрешна идеја што Светозар ту жели да се ослони на „науку у којој ће се поглавито кретати наша радња“ а ту под том науком подразумева научни социјализам-марксизам?

Затим, зашто је, такође погрешан Програм што је против ширења Кнежине и таквог српског уједињавања свих делова српског народа? Кад се зна да је Кнежевина схватала под тим деловима читаве народе Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније, Албаније и др. земаља. Светозар Марковић је, доцније, разјаснио да само рушењем четири династије и променом друштвеног уређења и пуним ослобођењем може се доћи „слободом до јединства“, да се на тим рушевинама изгради федеративна братска заједница равноправних народа.

У овом Програму Светозар је записао: „да наш општи напредак оснујемо на што ширем и тврђем темељу“.⁷¹ Ту није могао јасније прецизирати да се „други словенски и не словенски народи, с којима смо... измешани, стоје такође с нама па морају и у будуће стојати“.⁷² Светозар Марковић није био за повампирење Душановог царства, нити за кнежевску Велику Србију. Ондашњим борцима за социјализам, као и садашњим, није требала Србија од Мађарске, Бугарске или Албанаца — по отрцаној песмици: „Све од Варне па до Сегедина, биће, биће Српска царевина!“

Није Светозар желео да пренесе самоуправу из Швајцарске, него је баш супротно писао да му се тамошња уређење не свиђа.⁷³

Најзад, зашто је утопистичка идеја о задругарству? У том минималном Програму социјалистичког листа, Светозар Марковић је предлагао радничке дружине и сељачке задруге — „Слободне задруге“... су „тек први корак да се стане на пут жудњи појединаца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради“.⁷⁴

Нека је чак немогућно желео „да се избегне она подела“ као на Западу — она класна експлоатација и ублажи она крвава прво-

⁶⁶ О списима, у II књ. стр. 413.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Св. Марковић, *Сабрани списи II*, 159.

⁷¹ Исто, 165.

⁷² Исто, 166.

⁷³ У писму Пери тодоровићу (по Ј. Скерлићу).

⁷⁴ Исто, 160.

битна акумулација.⁷⁵ Зар због те жеље треба срушити читав овај Програм социјалистичких и економских односа: организације рада, расподеле према раду, бесплатног образовања о трошку целог народа, унутрашње и спољне односе, самоуправљање, правилно решавање националног питања, преображај народа „на основу материјалног благостања образовања и слободе... ослобођења од спољних непријатеља”, као и од унутрашњих експлоататора „да нам радња буде шира од програма.”⁷⁶

Чему, забога, овако срушити Програм Раденика, као што руши редактор, кад је тај Програм одговарао самоуправном Програму тадашње Париске комуне?! Разуме се, може се рећи шта недостаје и с мером добронамерно, указати на грешке Светозаревог програма, као обично што се указује и на грешке Париске комуне. У садашњој редакторској критици ставова Светозара Марковића, као нико до сад, редактор покушава да баш напада главно и уништава суштину, као да се Светозар није борио за социјализам, да није хтео револуционарну промену система, него као да је скроз погрешно замишљао како да почне и како ће у детаљима да изгледа ново друштвено уређење.

Познато је, како је чак и сам Маркс могао чинити споредне грешке кад је замишљао како ће у детаљима да изгледа социјализам или где ће он прво да почне. Било је некад покушаја да се Марксовом научном социјализму ишчупа револуционарна душа и да се због најспореднијег критикује главно у марксизму. Али, сви су ти покушаји срамно пропали, као што ће пропасти и ова редакторска уништавајућа критика Светозареве примене марксизма на наше услове, јер више нико паметан данас, када је социјализам светски процес, не може успешно обарати суштину марксизма.

Зато никоме није дозвољено, па ни поменутом редактору, да неодговорно прља и уништава клицу марксистичке, социјалистичке теорије и праксе, јер се тиме покушавају да секу корени гранатног стабла нашег, данас остварујуће социјалистичке идеологије. Зато, уз указивање на споредније погрешке, неразумевање и несхватање Светозарево не сме да буде уништавање главног у његовом делу, — не сме да се са „дрљавом водом избацује и дете из корита,” не може се уништавати Светозара Марковића — сејача марксистичке клице код нас.

На крају, кад поменуемо у почетку овог поглавља о ставу Светозара Марковића према задругарству, ваља истаћи колико је Светозар актуелно и по том питању. Али, чак и данас неки критичари су сматрали да је Светозар Марковић прецењивао значај задругарства — како сељачке задруге тако и радничке дружине. Редактор, по свему сматра да те задруге не садрже у себи донекле полазне облике социјализма.

Посебно, поред ових програма, да овде само наведемо и друге програме, у чијој је изradi Светозар учествовао (мада није могао донети онда онакав социјалистички програм какав је желео). То су: Програм од 1872. донет на Конгресу српске Социјалистичке партије; Програм у *Једнакости*, Програми у *Јавности* и *Ослобођењу* и др. Све те програме, редактор није ни поменуо, па сада о њима нећемо ни полемисати.

Због чланка *Политички и економски положај радничке класе у Србији* дворски реакционари и либерали су нападали Светозара Марковића, као да је хтео да разједини омладину, а у ствари он

⁷⁵ Исто, 159.

⁷⁶ Исто, 167.

је хтео да усмери напретку и раслоји омладину, да је упути правилној борби. У свом предговору првој књижици тога чланка и других својих чланака, Светозар је писао да он није хтео да разједини омладину. „Ја сам ту показао узроке који разједињавају цео српски народ и који ће... створити онакву сталешку разједињеност као на Западу... Наша је привреда на овом истом темељу на коме је и на Западу и са развитком привреде и образовањем капитала... мора се развити као и тамо и већ се прјетно развија”.⁷⁷

Очигледно, Светозар Марковић ту показује само нужност развитка капитализма код нас. Али, слично некадашњим либералима, данашњи критичар-тумач напада неоправдано Марковића да ту први пут „излаже своју основну идеју... о спречавању класне диференцијације... која је започела продирањем капиталистичког начина производње у Србији”.⁷⁸

У овом чланку Светозар Марковић пише: о нашем положају и учешћу „у револуционарном покрету радника на Западу” да је „после револуције 1804... раја постала власником оног парчета земље које је обрађивала”.

Интересантно је да Светозар не дели нашу револуцију од 1804. на I и II устанак, као ни Маркс, па ћемо се и на то питање посебно осврнути. У овом чланку Марковић описује развој положаја у Кнежевини, наглашавајући: „Није мучно погодити како се је морало развијати економско стање народа у оваквим приликама”⁷⁹ да се „врши процес поделе народа на класу пролетаријата-радника и класу капиталиста”.⁸⁰ Затим, Светозар пише: „Влада се држи варањем... народа... докле се у самом народу не јаве елементи који... су још у зачетку... Ја ту разумем... Уједињену српску омладину”.⁸¹

Папомињемо, да је та организација „Омладина” обухватала и старије који мисле као млади и да су у ту организацију не само Светозар, већ и други марксисти, полагали наде као у важан елемент промене система.⁸² Такође, Марковић излаже развој „Омладине” из које се „образује партија која је одушевљена начелима... интернационалног савеза”... као и да „женскиње... има једнака права са мушкињем”.⁸³

Најзад, Светозар закључује: „положај је радника више или мање аналогичан са општим положајем радничког света у Европи. По томе и цели њихови морају бити једнаки и путеви аналогични... надамо се тврдо да неће дуго проћи и интернационална пропаганда брзо ће се развити у Србији...”.⁸⁴

Светозар Марковић дакле овде није писао „о спречавању пролетаризације”.

Светозару се потура, од тумача-редактора, како по „овом Марковићевом чланку Србија треба да буде центар будућег револуционарног покрета међу Словенима”.⁸⁵ Ништа мање! Значи „грандоман” Светозар Марковић „даје и своје предлоге за мењање”

⁷⁷ Исто, 159 до 167.

⁷⁸ О списима у књ. II, стр. 411, 412.

⁷⁹ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 149, 150.

⁸⁰ Исто, 151.

⁸¹ Исто, 155.

⁸² *Преписка К. Маркса и Ф. Енгелса*, Москва 1951; 36; према чланку В. Карасјова у *Глас САНУ*, књ. 17 Београд 1973.

⁸³ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 157.

⁸⁴ Исто, 158.

⁸⁵ О списима у II књ., стр. 412.

— револуцијом стања не само на Балкану, него и у Русији. Међутим, Светозар пише о положају у Србији, као географском центру и њеном централном положају међу јужним Словенима, и уопште на Балкану.

Тај географски положај, поред осталог по Марксу имао је значај за револуционарни покрет на Балкану. Ту улогу устаничке Србије, Светозар је тумачио по истом становишту као и Маркс у својим недовољно познатим писмима.⁸⁶ Та Марксова писма — о значају ослободилачке борбе српског народа од 1804. г. за остале јужнословенске народе, за даљу борбу балканских народа и за њихово ослобођење од турског ropства — очигледно је проучавао Светозар Марковић. Иначе, не би се могла довољно убедљиво објаснити истоветност ставова Маркса и Марковића.

Ипак, Светозар, по мишљењу редактора, „није видео прави узрок“ те „он погрешно идентификује радничку класу са сељаштвом... и главну покретачку снагу... види у омладини.“⁸⁷ Светозар је „показао узроке“, како сам пише, да раслојавање настаје „образовањем капитала“. Као што је поменуто, организација УОС окупљала је не само напредне, него и шире либералне снаге и не само младеж.

За решавање радничког питања, напредак и комуноу

Пре свега, не може се рећи, као што пише редактор, да чланци *Радничко питање* и *Сувремена буржоазна држава* нису писани „у циљу одбране Париске комуне“,⁸⁸ поред других седам чланака које је Светозар Марковић сјано писао искључиво за Париску комуноу (што смо тумачили у посебном чланку).

Без обзира, што је у чланку *Радничко питање* излагао „економски строј друштва,“ Св. Марковић је уједно изнео свој марксистички став према капиталистичком развитку, бранећи Комуно-социјализам и комунизам. Тај чланак је Светозар и почео с тим да на Париску комуноу вичу као „на неко страшило „комунизам““ и на комунаре да „су разбојници, скитнице, паликуће... као да је у Београду друштвена револуција а не у Паризу... да нема никакве науке под именом „социјализам“, „комунизам“ итд. која би проповедала пљачку и отимање-нити је икада било. Међутим, има у друштву неправде, пљачке, тираније, робовања... клања и паљевине, итд.“⁸⁹

Даље, Светозар Марковић излаже да ничу сва та зла од капитализма и закључује да „ми примамо данашњу поделу у друштву као нешто што постоји... Капитал је скуп мртвих ствари, па се опет сам својом сопственом снагом увећивава!“⁹⁰ Затим, Светозар истиче научни социјализам, напада изнаказивања социјализма и комунизма, удара по економистима „капиталистичке багре“, наводи угњетавање радничке класе у капитализму, пореди са ранијим друштвеним системима и одваја радничку класу од „луппен пролетаријата“.

Овај врло популаран, заиста марксистички приказ капитализма, редактор сматра да је само под утицајем марксизма,

⁸⁶ К. Маркс, чланци: *О источном питању у Њујорк Тјмсу*, 1858.

⁸⁷ О списима у II књ. стр. 412.

⁸⁸ Исто, 413.

⁸⁹ Св. Марковић *Сабрани списи II*, 168.

⁹⁰ Исто, 169.

али да Светозар Марковић не увиђа „неминовност и прогресивност капитализма“ и да он грешно сматрајући да је друштвени развитак могао ићи и другим правцем... и његова критика капитализма има више етички карактер”.⁹¹

По чему ту грешни „грешни“ Светозар? То што му подмеће редактор, Марковић не пише у овом чланку. Напротив, као што је горе наведено, Светозар Марковић прима капитализам и класну поделу „као нешто што постоји“ и увиђа да је капитализам, само условно — у односу на раније системе и феудализам-прогресивнији, кад наводи да се ситуација експлоатисане класе поправила према ситуацији у феудално-робовском систему.

Али, насупрот тумачењу редактора (који истиче само прогресивност капитализма) Марковић правилно утврђује да су угњетени у капитализму делом дошли у горе економско стање него у феудализму (кад су плаћали „десетак“ — 10%, док је у капитализму профит већи од 50%—80%). Није ту писао Светозар да треба да се „избегне капиталистичко уређење“, него да се ублажи беда радничке класе.

Светозар Марковић се борио против капитализма у развоју, не чекајући последњу и тада непостојећу империјалистичку фазу.

У *Радничком питању*, најзад, Светозар Марковић врло популарно примењује марксизам на наше услове, на више места цитира Марксов *Капитал* и завршава Маркс-Енгелсовим *Манифестом КП*. Можда је редактор оваквим коментарима дела Светозара Марковића више хтео (па није смео) да критикује марксизам-лењинизам.

У чланку *Сувремена буржоазна држава*, Светозар Марковић такође, популарнише марксизам, истиче повезаност политичко-економске власти, показује суштину „сувремене њифтинске државе“, види „упињање класе подчињене да обори тај поредак“ до париске комуне за чије пораз наводи један од узрока, што није још продра права наука о друштву, која је учинила „огроман напредак“, изрекла законе развитка и др. што „није тако тешко као према томе закону направити зграду.“⁹² Значи, указујући на значај идејног фактора као покретача, Светозар даје већи значај људској делатности на преображају друштва.

Међутим, редактор недозвољено мењајући Светозарево мишљење (о наведеној немогућности преображаја „док се не промене правни и економски одношаји“ — мада је Светозар писао: „док не продру други појмови“ о тим односима) утврђује да Марковић „и овде грешно дајући и сувише велики значај свесном фактору“.⁹³ Чему таква критика, кад у другој реченици сам редактор пише: да „је идејни фактор покретач сваке људске акције“.⁹⁴

Зна се, док је индустријско радништво у Србији још било у повоју, Светозар Марковић и први социјалисти су схватили не само револуционарну борбу младе радничке класе, занатских радника, сиромашних сељака и радних школованих људи, него су први и организовали социјалистички народно-револуционарни покрет у Србији. Зато се Светозар борио: за развој индустрије и радника, кроз минимални социјалистички до максималног комунистичког програма.

Светозар Марковић, као један од првих наших и балканских марксиста, не само што је пропагирао и примењивао марксизам на

⁹¹ О списима у II књ. стр. 414.

⁹² Св. Марковић, *Сабрани списи II*, 188.

⁹³ О списима у II књ. стр. 415.

⁹⁴ Исто.

наше услове, него је стваралачки, чак и онда, не по шаблону развијао Марксово учење (као што је Светозарева идеја о различитим путевима развитка народа, о могућности револуције у неразвијеним земљама, о немогућности истовремене револуције у европским земљама и др.). Такве је идејне марксистичке клише Лењин развио у своја позната учења, поред наведених и учење о капиталистичком окружењу прве социјалистичке земље и о поступном развоју социјалистичке револуције у појединим земљама, до социјализма као светског процеса.

Док су неки критичари раније, па и у наше време, сматрали да Светозар Марковић није био марксиста, сада је опасност да се не преувеличава Светозар, јер се већ наглашава да је био први марксиста међу свим словенским народима. Величина Марковићева је што је у својој земљи био први марксиста, и у својој земљи покренуо радни народ, а не у томе колико је помогао развоју марксизма на Балкану и у ширем опсегу.

На основу свега, борбу за радничко питање и народну самоуправу теоријски је започео у Србији Светозар Марковић.

Очигледно, познавајући и примењујући Марксов *Капитал* (како претходним тако и у чланку *Наш економски напредак*) Светозар Марковић популарно приказује продирање капитализма кроз концентрацију средстава у варошима, код младе грађанске класе, кроз раслојавање и пауперизацију села. При том значајки користи статистику-државни попис од 1863. године утврђује богаћење вароши а осиромашење села, „у друштву где се је започела капиталистичка производња”.⁹⁵

Али, мада Марковић тачно запажа узрочника — тј. дејство капитализма — ипак, по редактору, „није видео крајњи узрок прогресивног начина производње... те стога греши и у азкључку”.⁹⁶

Светозар Марковић марксистички закључује: „Богатство народа не може се ни откуд узети ван производње народа. Ако производња народа није увеличана онда оно мора бити последица неједнаке поделе производње.” Потпуно тачно Марковић утврђује да пропада занатство развојем капитализма а спорије иде тај развој на село те се умањује и сеоска производња „то ће рећи, цела производња у Србији (јер индустрије немамо), умањава се”.

Кад редактор исцупа цитат о немању индустрије онда испада да Марковић не увиђа развој капитализма. Слично се подсмешљиво потура Марковићу да је овде писао „о начину побољшања положаја... у духу његовог схватања о самоуправи”; мада, по редактору, „греши у закључку” и не види нужност, „прогресивног начина производње — капитализма”. Опет редактор уопштава условну прогресивност капитализма.

У чланку *Наше удруживање* наставља Светозар Марковић да износи стварно стање у Србији — осиромашење сељака и занатлија, значај дружина и задруга — произвођачких, индустријских и кредитних. Затим пише: „потреба која изазивље удружење занатлија веома је јасна и очигледна”.⁹⁸ Поред тога, износи о конкуренцији иностране индустријске робе, па закључује да се не могу спасти ни „оне занатлије које су се сакупиле у дружине... могу сатирати конкуренцијом поједине мале занатлије... Али, против велике фабричке производње неће се ни;и они одржати”.⁹⁷

⁹⁵ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 202.

⁹⁶ О списима у II књ. стр. 416.

⁹⁷ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 203, 204.

Значи, Светозар Марковић нигде не пише да ће дружине, по редактору, „спречити развитак капитализма... не схватајући... да је овакво стање неминувано... он је такође веровао да се удруживањем ситних произвођача може... прескочити фаза капиталистичког развитка”.⁹⁸ Напротив, Светозар Марковић марксистички јасно види да занатлијске дружине и друштвено задругарство не може да „спречи увођење индустријских производа... Оне хоће да задрже стари начин производње против новог, савршенијег. То није могуће... по овоме, ми сматрамо удруживање наших занатлија само као прелазно стање, као пут да дођемо до индустријске производње и да се занатлије васпитавају... за управљаче и организаторе великих радионица”.⁹⁹

Разуме се, за самоуправљаче новог социјалистичког самоуправног друштвеног уређења „кад би сви извори пребогатог балканског полуострва: рудници, шуме, реке, и др. били у рукама народа”.¹⁰⁰ Због свега наведеног, не могу се тако приказивати Марковићева схватања како их изнакажено приказује редактор.

На крају, у овом поглављу (које смо почели са критиком како се у поменутим чланицама не помиње Париска комуна) да још поменемо неправилна и недовољна редакторова тумачења Светозаревих осталих чланака о Комуни.

Одбрану Париске комуне вршио је Светозар Марковић у седам чланака у *Раднику* и практично се борио, као за прво социјалистичко самоуправно уређење. Ову групу прекрасних Светозаревих чланака о Комуни врло је рђаво и сасвим штуро износио редактор. Пре свега, редактор не истиче, како треба, оно главно: да је Комуна заиста била прва самоуправно-социјалистичка клица новог друштва. Без тога, прича о Комуни не значи готово ништа. Редактор само помиње писање о Комуни *Заставе* и *Пинчевци* а писање, шпр. *Радничког пријатеља*, *Црногорца*, *Хрватске*, *Македоније* и не помиње. Али, редактор врло детаљно преноси реакционарну пропаганду мрачњачке штампе и скупштинских посланика. Међутим, из Светозаревих чланака не износи ни најглавније податке, ток и одлуке Париске комуне.

Не усуђује се редактор да остварену општинску самоуправу Комуне назове утопизмом, као што тако назива такве Светозареве идеје. Поред питања „самоуправе — као хлеба”, не помиње редактор ни остала суштинска питања Комуне нити оправданост социјалистичких идеја и победе те прве пролетерске револуције. Затим редактор ничим не брани херојске комунаре од клевета и оптужби за паљевине, које редактор сматра само да су „лобрим делом” измишљене а не помиње бомбардовања и паљења Париза од Версаљаца и Немаца итд.

Углавном, редактор не истиче позитиван став према Комуни ни по Светозаревим чланицама. Такође, не помиње у време Комуне врло активну практичну делатност Марковића и наших комунара, као покушај „Београдске комуне” — бунта великошколаца и београђана, као ни друге изразе солидарности према Париској комуни југословенских народа (штрајк радилица у Љубљани и радника у Трбовљу, бунт у Хрватској, припреме-оживљавање устанка у Босни и Херцеговини и др.).

На тај начин, редактор својим тумачењем негативно се односи према самој Париској комуни, као и према дивним чланицама Све-

⁹⁸ О списима у II књ., стр. 416.

⁹⁹ С. Марковић, *Сабрани списи* II, 207.

¹⁰⁰ Исто, 209.

тозара Марковића о Комуни, као првој победи самоуправљања. Пошто у овом осврту није могуће обухватити сва неправилна тумачења редакторова, ових обимних Светозаревих чланака, то смо питање Париске комуне размотрили у посебном чланку.

За боље законе о земљи, слободи штампе и уставу

По питању закона и Устава, које је још увек актуелно, редактор грешни кад у полемици Светозара Марковића о законима (у чланку *Мудрост „Јединства“*) налази да је Светозарево „погрешно схватање“ да Уставни односи треба да су „уређени према начелима науке”.¹⁰¹ Под том науком, као што смо поменули, Марковић увек подразумева и усваја само начела марксистичке науке а наглашава и потребе српског народа.

Зашто ту науку и ове потребе прећуткује редактор? Вероватно зато што редактор не усваја марксистичку науку уопште. Неубедљиво је да само показује своје несхватање Светозара, који је овде питање Устава тек начео а доцније објаснио: да су уставни на Западу постајали на један начин а у Србији на други, јер је народ дао део власти кнезу, онолико колико је дао, а не обратно. Због познатих, социјалистичких ставова око Устава Светозар је био осуђен, некада од кнежевог суда, а данас од оваквог редактора-тумача.

Затим, о питању својине, неправилно је редакторово тумачење чланка *Својина земље*, кога је Светозар Марковић написао поводом скупштинске дискусије око Закона о спречавању продаје земљишног минимума због сељачких дугова. Због капиталистичког продирања свуда, нарочито због раслојавања сељака, осиромашавања на селу и нестајања породичних задруга (не „сеоских задруга”, што брка редактор) — влада је покушавала да спречи овај нужан процес законским мерама. Насупрот владе, Светозар је сагледавао пут борбе и борио се за потпуно ослобођење дугова презадужених сељака, а против претимања земље од стране богаташа, већ „да земља вазда остане у рукама оног ко ради земљу”, тј. у рукама сељака.¹⁰² А како ће то сам народ организовати у социјализму и кроз које задружне форме, то је друго питање. При том, Светозар раније и сада марксистички разрађује питање својине и сматра да је потпуно недовољан владин закон за спречавање осиромашења: „види се да су то мере полутанске”.¹⁰³

Међутим, редактор потура Светозару Марковићу оно што није рекао: да се залаже за спречавање овог процеса, ита да „не зна дефиницију својине” и да „под утицајем антрополошког материјализма он не види њену најважнију страну тј. да је... специфичан друштвени однос” као и да „не увиђа крајњи резултат овог процеса... он погрешно сматра да га је могућно зауставити таквим мерама”.¹⁰⁴

Нетачно редактор пише да Светозар Марковић није увиђао неминљивост осиромашења сеоских маса и сматрао да је законом могуће зауставити капиталистички процес. Напротив, Марковић се борио против рђавог закона за бољи и сасвим правилно није хтео да сељацима буде све горе него боље.

Ни Светозар Марковић ту није писао да је могуће зауставити законским мерама „нарочитих институција”, као што редактор пише.

¹⁰¹ О списима у II књ. 417.

¹⁰² С. Марковић, *Сабрани списи II*, 229.

¹⁰³ Исто, 231.

¹⁰⁴ О списима у II књ. стр. 426.

Напротив, Марковић је ту писао: „И ови предлози Скупштине, као и сваке друге полутанске мере, неће спречити да се земља сељачка не раздоби и не пређе у туђе неселачке руке... Само још један корак даље па ће се видети да се слобода народна никако не може ујамчити док се својина земље не организира таквом установом да земља увек остане у рукама оних који је раде. Комунизам! Пропаст својине! ... узвикнуће неки”¹⁰⁵ Очигледно Светозар се борио за земљу-земљорадницима... а редактор то сматра погрешним, као и Марковићев програм колективизације.

Даље, о нужности борбе за слободу штампе, Светозар Марковић пише у чланку *Опозиција и слобода штампе*. Још преломне 1871. г. Светозар је писао о значају и улози слободе штампе у Енглеској, Француској и у свету, наводећи: „У свим борбама између владе и партије опозициона штампа је вазда једно од највећих оружја...” Редактор наводи правилност Марковићевог приступања том проблему, али не може да истовремено не приговори Светозару због неког „погрешног схватања о могућности свесног мењања друштвених односа”,¹⁰⁶ приказујући као да је само штампом хтео Светозар да мења систем. Светозар није погрешно што је написао: „Слободна штампа... учи народ како ће да замени стари поредак новим”.

Најзад, у следећем чланку *Француска и Пруска*, Светозар Марковић са марксистичком анализом пише о узроцима избијања овог рата, нападајући, као и прва Интернационала, сасвим оправдано обе зарађене стране, износи позадину освајачких ратова, питање народности, Источно питање и др. Редактор не схвата како је Светозар у овом чланку „успео да тачно предвиди последице рата”.¹⁰⁷ Али, много је важније што је Марковић три године раније предвидео само избијање овог рата, јер му је то било могуће сагледати, што се каже, кроз марксистичку призму. Очигледно, чим и то пренебрегава, редактор не верује у марксистичку моћ процене догађаја Светозара Марковића. Револуционарни став Светозара истоветан је као и Маркове Интернационале, што смо већ напоменули! Такође, крајем 1867. г., у својим дописима из Петрограда, Светозар Марковић је предвиђао рат између Русије и Турске (пореда поменутог Француско-пруског рата).

Нарочито је врло интересантно да је Светозар Марковић предвидео и Париску комуњу још 1870. г. Ми то истичемо сада мада је на то Светозарево предвиђање указао прво *Панчевац*, уз свој први извештај о Париској комуни.¹⁰⁸ Наиме, Марковић је у свом чланку *Друштвена и политичка борба у Европи*, помињући Француску, писао да се „спрема за борбу”, да су „силни сакривени узроци који чине те је ова борба неизбежна”, да чак и код нас „мора понићи војна на живот и смрт.” (подвукао В. Ј.)

Зна се, да је и Маркс предвиђао Париску комуњу, кад је писао да: „следећи покушај француске револуције” неће искористити већ разбити стару државну машину што су учинили комуњари.¹⁰⁹ Недовољно је истакнуто, да је УОС припремала шире револуционарне борбе на Балкану. Тада, Светозар Марковић је писао „пре но што је букнула одсудна борба” да ће „Интернационала ускоро

¹⁰⁵ С. Марковић, *Сабрани списи* II, 352.

¹⁰⁶ О списима у II књ., стр. 426.

¹⁰⁷ Исто, 427.

¹⁰⁸ *Панчевац* бр. 21 од марта 1871.

¹⁰⁹ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 9—45; К. Маркс у писму Кугелману, од 12. IV 1871.

почети одлучујућу борбу за изградњу друштва на марксистичким принципима”, што је врло значајно. Светозар је тада могао предвидети Париску комуну, јер је заиста био марксиста, још пре 1868. г., што су посебним својим истраживањима указали руски и пољски научници — историчари.¹¹⁰

Решавање националног питања кроз федерацију и револуцију

О важном — националном питању, у чланку *Словенска Аустрија* Светозар Марковић је писао: да је због „догађаја што потресоме целу Европу... Бечка влада решила да се мири са Словенима...” Припремало се у двојној монархији проширење Савеза. Али, Светозар је писао: „ми не верујемо у нову равноправну, словенску, савезну Аустрију... јер је непотребна народима што у њој живе. То је марксистички убедљиво доказао, да полуфеудална „Нова Савезна Аустрија“ не даје малим народима никаква јемства да... неће остати умно, а отуд и економско робље...” Тада Марковић први пут, довољно јасно и гласно, указује на марксистичко-социјалистичку идеју федеративно-самоуправног уређења југословенских народа и пише: „ови народи: Срби, Хрвати, Словенци... имају пута да се изобразе и ослободе од економског притиска страних капитала који их још сад гуше... као и туђа политичка власт. Тај је пут добро познат свакоме од њих: да се сједине с другом својом браћом која живе ван Аустроугарске”.¹¹¹

Насупрот угњетачког аустроугарског лажног савеза држава, Светозар Марковић се борио за „Прави федерализам по народности, тј., да сваки народ... образује засебну целину и да народи — између себе — образују савезну државу...” Такав „Савез” народа, то федеративно уређење, „... не може се свршити, без унутрашње револуције”¹¹² Поред извесних нејасноћа ипак износи „најреволуционарнију мисао” која „садржи већ у себи: уништење Аустрије и Турске, престанак Србије и Црне Горе као самосталних кнежевина и преврат...”¹¹³

Светозар Марковић је успео да марксистичко начело довољно тачно разјасни: да нема решења националног питања југословенских народа без рушења свих старих система и револуционарног грађења новог федеративног уређења равноправних народа. Више рећи није се могло, због разумљивих „околности... да иста начела развијемо као што би... ми желели”.¹¹⁴

Међутим, редактор погрешно сматра да Марковић „није до краја тачно објаснио”... Због мањих нејасноћа, редактор скроз погрешно тумачи Светозареву тезу о револуционарном рушењу Аустро-Угарске и Турске, као и кнежевина Србија и Црна Гора — „ради уједињења свих Срба, која представља једну од главних његових идеја о националном питању”.¹¹⁵

Напротив, у свим ранијим и у овом чланку, Марковић је противник „Велике Србије”. Он се борио за револуционарно рушење свих тих монархија и старих друштвених уређења, ради

¹¹⁰ В. Карјасов Др. Х. Писарек, *Глас САНУ*, књ. 17 (1973).

¹¹¹ Св. Марковић, *Сабрани списи II*, 362.

¹¹² Исто, 364.

¹¹³ Исто, 368—369.

¹¹⁴ Исто, 370—372.

¹¹⁵ О списима у II књ. стр. 428.

уједињавања јужнословенских народа у Савезну-федеративну државу, чак и у Балканску федерацију. То је главна идеја Марковићева за револуционарно решење националног питања, насупрот великосрпске идеје редактора. Чудно је данас редакторово наглашавање „значаја за српску националну ослободилачку борбу” и да је „половина Срба живела на територији” хабсбуршке монархије. Још је чудније што, не само ту, редактор данас назива Војводину само „прекосавским крајевима”. То није случајно: редактор често употребљава тај термин и сличне које су наглашавали „велико-Срби” јер им се није свиђала аутономна Војводина.

Најзад, чак и В. Маслеша донекле је сматрао погрешним део Светозаревог схватања решавања националног питања кроз појединачну слободу и социјално уређење. Сећамо се, од рата, како нам се друг Маслеша жалио на притисак цензуре, радикалских властодржаца и утицање чак Драгољуба Јовановића — да му цензура неће дозволити штампање целокупних дела Светозара Марковића ако га прикаже као марксисту, већ само ако критички укаже на Светозара као на социјалног реформатора и оснивача радикалне странке. Али, тако Маслеша није могао приказати Марковића па му нису штампали та *Целокупна дела*.

Зато су после рата побијене неке Маслешине оцене, па и негативан став о решењу националног питања Светозара Марковића. Мада у Светозаревом времену нису постојали сви услови за социјалистички преображај, али национално питање не може се решити без револуције. Тако је, принципијелно правилно, Марковић повезивао решавања националног питања са револуционарним променама. Познати академик Тодор Павлов писао је да Светозар Марковић није потпуно сагледао поједине детаље на путу решавања националног питања, али је правилно решавао главно: равноправне односе међу народима, на федеративној основи и повезано са социјалним питањима и револуцијом. Поред осталог, због правилног постављања и националног питања, тај академик је писао: „Светозар Марковић јесте и остаје сјајна застава, наших народно-ослободилачких покрета”.¹¹⁶

Да би се истакло решавање националног питања, револуционарним путем, ваља овде изнети и становиште Светозара Марковића о револуционарима и контрареволуционарима.

У свом чланку *Руски револуционари и Нечајев*, Светозар Марковић сасвим јасно истиче масовност и оправданост борбе руских револуционара, одваја их још у наслову од појединих проблематичних типова, какав је био Нечајев, за кога Светозар пише: да је утврђено полемиком у *Фолкштату* (органу Интернационале) „да је Нечајев — прост лармаџија и лажов (швиндлер)”.¹¹⁷

Светозар изричито утврђује да „Нечајев не долази у круг револуционара”.¹¹⁸ Насупрот томе, таквог преваранта и полицијског шпијуна „што је у Фолкштату јавно изречено” — редактор назива „руским револуционарем завереником Нечајевим”.¹¹⁹ То, такође, показује колико редактор наопако и погрешно тумачи Светозареве списе. У истој реченици, редактор пише како је Марковић критиковао „терористичке методе борбе”. Зна се, да су те методе завереништва, као и индивидуални терор, у Светозарево време и доцније, све до Лењина, биле примењиване у револуционарном покрету у свету. Кад би заиста Марковић, у овом чланку и уопште, писао против терора

¹¹⁶ Тодор Павлов, *Светозар Марковић*, Београд 1947, 27.

¹¹⁷ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 383.

¹¹⁸ Исто, 385.

¹¹⁹ О списима у II књ. стр. 430.

као метода борбе — било би то врло значајно за указивање, пре Лењина, на правилан пут масовне борбе.

Али, Светозар ту не критикује неуспели атентат Каракозова на цара, већ оправдано, јер је „мера трпљења омладине попуњена“, напада владу што су „људи сасвим невини били тучени и давлени у тамницама... послати у Сибир“.¹²⁰

Позитивно је што се већ тада Светозар негативно односи према уском завереништву, као организационој форми борбе, већ је присталица широко организоване отворене борбе.

Затим, редактор сасвим прозивољно тумачи — тачно писање Светозара Марковића о узроцима пораза Русије у Кримском рату, као да је „побеђена због примитивности и феудалне заосталости од сила“ — капитализма.¹²¹ Светозар нигде не наводи те узроке, већ сасвим друге, јер ни Турска није била сила капиталистичка. Главни узрок пораза је „државна машина рђава“, свуда „дуно краба и превара“, богаташка бирократија — „чиновници су остављали војску без хране, одела, без џебане... Путови сасвим рђави... тако је и са магацинима и са тврдињама и... ратничком спремом... незадовољство народа“.¹²²

Даље, редактор потпуно погрешно тумачи истинито писање Светозара Марковића о руском револуционарном покрету пре Интернационале. Испада да је раније Марковић био уз Маркса, а доцније — уз Чернишевског, мада је обрнуто. Сад као да није више присталица Интернационале, већ, пошто је проучио Маркса, тада Светозар, у још већој мери усваја идеје... демократа, нарочито Чернишевског, који му је целог живота највећи узор...¹²³ Светозар је до смрти остао доследан марксиста; као такав био је против руских бакуњиниста а на страни Маркса и постао члан Интернационале.

Што се тиче делатности Нечајева, у време Париске комуне, скоро је штампан документован чланак, мада је утврђено да он није био у Комуни.¹²⁴ Али, ту се помињу извесне везе Нечајева са српским револуционарима, мада је од Бугара Нечајев добио пасош као „Србин Стефан Грозданов из Београда“. Нечајев је само љубавна писма добијао преко „српског револуционара Манојла Хрваћанина“ у Цириху 1872. Такође, ту се помиње покушај стварања Словенске секције интернационале у Цириху, јесени 1871. (насупротив раније постојеће Руске секције интернационале у Женеви). Али, ту се не помињу неки познати подаци о извесном покушају рехабилитације Нечајева и повезаности нашег револуционара Милоша Андрејевића, који је „покушао“ да отме Нечајева од Швајцарске полиције приликом екстрадиције за Русију, јула 1872. (мада Светозар побија ма какву „отмицу Нечајева“).

Кад је реч о револуционарима и контрареволуционарима, да истакнемо Светозарев став о буни и револуцији.

Под тим насловом писао је Светозар Марковић чланак. Према редакторовом тумачењу тог чланка Марковић „запада у грешку тиме што уређење као и кретање друштвених односа жели да објасни човековим природним уробеним особинама, занемарујући друштвене чиниоце. На исти овај начин он објашњава и порекло буна, односно револуција“.¹²⁵

¹²⁰ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 381.

¹²¹ О списима, у књ. стр. 430.

¹²² Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 373.

¹²³ О списима у II књ. стр. 430—431.

¹²⁴ *ГЛАС САНУ*, број XVII (1973), чланак W. D. Maklilen, стр. 283—291.

¹²⁵ О списима у II књ. стр. 431.

Значи, по мишљењу редактора, Светозар Марковић погрешно објашњава порекло државе, друштвеног уређења и револуција. Али, насупрот том тврђењу Марковић само набраја стварно постојеће различите односе у друштву и пише: „различити односи поникли су услед дуге борбе... ти одношаји су се непрестано мењали и мењаће се... У свим тим непрекидним борбама огледа се један општи закон”.¹²⁶ Даље, Марковић тачно пише: „У друштвима где су неки људи... организовали владавину над животом и имањем другог дела народа... вада се јавља опозиција...” Српски хајдуци су били „прва опозиција против друштвеног стања, које је створено и одржавано силом”. Затим, Светозар износи и ту појединачну и групну хајдучку борбу „до масовне борбе кад је могућно ослобођење од тираније: преврат или револуција”; те закључује да „ти хајдуци и бунтовници... започеше српску револуцију 1804. г.”¹²⁷ Насупрот редакторском тврђењу Светозар и Маркс не двоје наш устанак од револуције. Редактор тумачи, као да Светозар Марковић греши што „први српски устанак... назива револуцијом, продужетак и логичан наставак хајдучије”. Он пише: „под утицајем антрополошког материјализма Чернишевског, Марковић се бори и против принципа легалитета”, те закључује да читаво погрешно теоретисање „има за циљ да оправда раковички устанак, а осуди држање... оних кругова који су подржавали Аустрију у буну 1848. г.”¹²⁸

Борба жена у револуционарном покрету и вулгаризација марксизма

Редактор стално поставља себе изнад Светозара Марковића и чак покушава да обезвреди тога великана борбе за социјализам. Такође, како у ранијем тако и у Марковићевом чланку *Реалност у поезији* редактор тумачи како Св. Марковић опадање поезије „покушава да објасни нетачним и упрошћеним социолошким анализама”.¹²⁹ Међутим, редактор не каже које су то нетачне и упрошћене анализе, већ сматра довољним, кад он то каже, да је то тако и да треба да му верујемо на реч.

Поред тога да размотримо и чланак *Ослобођење женскиња* (Светозарев предговор књизи Ц. Ст. Милџа *Потчињеност женскиња*). Тај предговор редактор тумачи да су „још пре појаве Светозара, у Омладинском покрету биле су јаке тенденције за еманципацију жена. У њему су... активне интелектуалке... у његовом органу... излазили су многи феминистички написи”.¹³⁰

Такво редакторско тумачење је неправилно, прво, јер је покрет Уједињене омладине настао 1866. г. после а не пре појаве Светозара Марковић; друго, јер је феминизам био и остао на задан покрет. Али, Светозар је био за напредну борбу жена а не „феминистичку” — против мушкараца, већ за ослобођење и равноправност жена у заједничкој борби против старог друштвеног уређења.

Затим, редактор тврди како је за Светозара Марковића о женском питању био „један од главних ауторитета... Ц. Ст. Милџа”.¹³¹ То није тачно.

¹²⁶ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 387.

¹²⁷ Исто, 388.

¹²⁸ О списима у II књ. стр. 431.

¹²⁹ Исто, 432.

¹³⁰ Исто, 433.

¹³¹ Исто.

У том свом предговору, поред указивања на главни проблем жена, као „половина човечанства... по цео човечански напредак”,¹³² Светозар се донекле критички осврће на једну страну да: „Ц. Ст. Миа говори... као адвокат женскиња о питању саме жене, која има у друштву само дужности а никаквих права... да жена заузима правно једнак положај...” Али Светозар наглашава „Другу страну женског питања... како се неправда нанешена жени, свети целом човечанству... како је питање о женском ослобођењу нераздвојно свезано са целим друштвеним преображајем...”¹³³ Светозар Марковић је, насупрот феминизму, који му се узгред потура, имао марксистички став по питању ослобођења жена од двоструког угњетавања. Такође, познато је Светозарево писање о Ц. Ст. Милу као о буржоаском економисти.

Најзад, зашто редактор није указао поводом ове књиге, на постојање таквих бар најзначајнијих социјалистичкиња као што су Илка Марковић или Милица Нинковић другарица Светозара Марковића и других наших социјалистичкиња, а не феминистичкиња. То није био случајно. Кад тумачи борбу жена, редактор би бар требао да зна да је славна Илка сарађивала у *Раденику* а Милица преводила низ значајних дела и Светозарева дела.

Очигледно, овакво давање предности феминистичкињама и наглашавање да су оне почеле борбу пре Светозара и тадашњих социјалистичкиња као њихово не помињање значи, такође, обезвређење, а не правилно тумачење Светозареве борбе за социјализам, поред практичне делатности на стварању социјалистичког покрета бројних жена, првих социјалистичкиња код нас.

Указујући на правилну критику од стране Светозара Марковића вулгаризације марксизма и разних „знања” једног писца у Марковићевом чланку *Букварски морил*, редактор истовремено неоправдано критикује Светозара и тако стварно брани тог вулгаризатора марксизма. По редактору, Светозар греша што је „под утицајем дарвинизма”, мада је познато да су под тим утицајем били и усвајали Дарвинову теорију марксисти, до самог Маркса, Енгелса и Лењина. Даље, редактор сматра да Светозар „греша кад овако пише о социјализму и комунизму”.¹³⁴

Међутим, ту Марковић износи само познате основне марксистичке ставове и закључује: „У томе лежи главна снага социјализма и комунизма, што лични интерес, огромне већине људи захтева: удружено велико газдинство у свим гранама производње.”¹³⁵

Није јасно да ли редактор, због тог облика крупне друштвене производње, сматра да Светозар Марковић „има погрешан став, у погледу могућности друштвеног обликовања”.¹³⁶

Најзад, о питању схватања Светозара Марковића и самог учења о држави, редактор сматра да Светозар „у погледу њеног постанка усваја недовољно тачну теорију силе”.¹³⁷ Та „недовољна тачност” значи полутачну теорију силе, а полупрстина је, по народној — гора од лажи. Свак зна да је за марксисте држава сила — диктатура полетаријата, док буржоазија представља своју државу

¹³² Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 399—400.

¹³³ Исто.

¹³⁴ О списима у III књ. стр. 318.

¹³⁵ Св. Марковић, *Сабрани списи* III, 27

¹³⁶ О списима у III књ. стр. 318.

¹³⁷ Исто.

као демократију за све. Можда редактор сматра да је та теорија силе полутачна за државу пролетаријата, а полунетачна за буржоаску државу.

Редактор, чудно, није критиковао Марковићеву примену тезе руског филозофа Петра А. Лаврова, да је човек биће које мисли и ради „са смишљеном намером... зна шта хоће да ради унапред”.¹³⁸ Можда је редактор мислио да Лавров (један од недовољно познатих руководиоца Париске комуне) није био марксиста, па га не напада? Редактор и овде, поред других чланака, критикује и тумачи Светозара Марковића као вулгаризатора марксизма, а често и као механистичког материјалисту.

Не може се једноставно тврдити да је Светозар Марковић и с к љ у ч и в о усвајао „механистички материјализам Бихнера, Молешота и Фохта”,¹³⁹ како редактор ишчупава из студије Т. Павлова и присваја горњи цитат не наводећи писца. Редактор, поред тога, приказује Дарвина и др. као да су били реакционарни мислиоци. Међутим, познато је, да су марксиста нека схватања порицали у материјализму Молешота и Бихнера, али не и Дарвина. Зато се не може порицати ни напредност Светозаревог популарисања материјализма и његова борба против метафизике, а за наведена Марковићева схватања и нека општа прихватања тадашњих социјалиста кривити само њега.

Масовна агитација, говори и поларизација партија

Чланке Светозара Марковића О изборима и *Окружне скупштине* редактор само помиње не упуштајући се у анализу њихових садржаја и на крају даје тумачења опште познатих догађаја. Ту не помиње, иначе недовољно познату, практичну активност Светозареву 1871. око Јагодине. Само на једном месту истиче значај критике Скупштине и владе, која је критика била окосница доцније борбе тзв. „Адамове групе” у Скупштини. Неки од тих Марковићевих чланака невиђено су оштри напади на тиранску владу и слуганску Скупштину.

Треба имати у виду то, да су Адам Богосављевић и доцније Јеврем Марковић и други народни трибуни били блиски другови Светозара Марковића и примењивали социјалистичке идеје у својој не само парламентарној него и опште народној борби (у низу буна противу апсолутизма). Обзиром на то, сматрамо да је требало истаћи посебно Адама и Јеврема као Светозареве саборце, до мученичке смрти све тројице (уз убијања бројних социјалиста).

То треба рећи без обзира, што су неки борци из Адамове и Јевремове групе, доцније отпали од борбе за социјализам и после више година били натерани да приступе грађанској Радикалној странци. Поготову, што је Адам Богосављевић, после стварања Социјал-демократске партије, био истицан као првоборац за самоуправни социјализам у Србији. Али, све то редактор не помиње кад је реч о познатој заједничкој парламентарној борби Марковића са тим трибунима.

Пошто је поново истакао тачну — марксистичку поставку да баш са развојем капитализма „народ постојано осиромашава” („Сад ће се опет продужити осиромашавање и задуживање сељака, и то још брже и још у већем размеру”)¹⁴⁰ Светозар Марковић је у овом чланку потврдио тај закон капитализма. Редактор је покушао да то

¹³⁸ Св. Марковић, *Сабрани списи* III, 19.

¹³⁹ Т. Павлов, *Светозар Марковић*, 24.

¹⁴⁰ Св. Марковић, *Сабрани списи* II, 335.

побије раније наводећи да „прогресиван“ капитализам доноси само општи напредак.

Као што је раније и сада је Светозар потврдио постојање капитализма, а тиме и класа, он поново наводи да код нас нема такве „поделе на класе и... класне борбе... у оном смислу у коме оне постоје на западу“.¹⁴¹ Овде Марковић мисли онако како је он то разрадио доцније (у чланцима о уставу у *Јавности*) да код нас, после ослобођења од Турака, нису постојале хиљадугодишње феудалне класе као на западу. Код нас, пошто су тек капиталистичке класе у развоју, углавном, тек се развијала млада грађанска класа и сеоски богаташи а већином раслојавана сеоска сиротиња и занатски радници; без западне крупне буржоазије, индустријског пролетаријата и сеоских најамника.

У том смислу не „греш“ Светозар Марковић већ редактор кад му потура „потпуно негирање постојања класне борбе...“¹⁴² Слично грешу редактор кад подсмешљиво пише о Светозаревој идеји о самоуправи, кад самоуправљање пореди са руским земским и губерњским зборовима и кад редактор сматра да је Марковић само делимично у праву кад се бори за самоуправу, јер опет свесном „рационалном фактору приписује значај који овај нема“.¹⁴³

У чланку под тим насловом и другим чланцима (*Зближење с народом*), већ смо показали и описали одлучно Светозарево раскринкавање идеологије и политике либерала, чак и док су били тзв. грађанска опозиција. Међутим, по редактору, тада у односу према либералима на власти испада као да је Светозар Марковић „овде допуштао могућност сарадње, у извесним ситуацијама“.¹⁴⁴ Чак тад са „левим“ либералима, редактор тврди: „било је и дошло до њихове међусобне сарадње тек уочи српско-турских ратова, дошло је до потпуног раздвајања“.¹⁴⁵

Значи, као да је тек после смрти Светозара Марковића дошло до потпуног расцепа између социјалиста и либералних „струја“! Све то није тачно, него је много раније нарочито либерална омладина стварно била листом пришла социјалистима.. Зато су либерали покушали преваром да некако врате омладину к себи, писањем у *Младој Србадији*. На то је Светозар, у овом чланку, одговорио да су приче неистините како је *Радник* хтео неки програм али га је напустио, па је дошао на оно земљиште на коме је стајала *Србија*. „Зближење као да је фактично извршено, само га ваља објавити у лицу једног заједничког органа... Ово је прва неистина...“ Дакле, редактор потура рог за свећу, кад пише како је чак тада дошло до сарадње социјалиста и либерала.

Даље, по питању начелне борбе за решење националног питања, као што смо предходно утврдили, Светозар Марковић и сада пише: „Тако исто није истина да је ‚Радник‘ био противан ‚борцима‘ у Аустро-Угарској зато што излазе у борбу за народност... али да се тим начелом може покривати и напредњачка и назадњачка тежња“.¹⁴⁶ Затим, Светозар закључује да су били против те борбе „зато и утолико само уколико је та борба била вођена на лажном основу и могла послужити назадњачким тежњама“.¹⁴⁷

¹⁴¹ Исто, 337.

¹⁴² О списима II књ. стр. 425.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ О списима у III књ. стр. 318.

¹⁴⁵ Исто, 319.

¹⁴⁶ Св. Марковић, *Сабрани списи* III, 32

¹⁴⁷ Исто, 33, 34.

У другом чланку редактор напада ово „Марковићево схватање значаја националног ослобођења... и сувише велико придавање улоге идејног чиниоца“.¹⁴⁸ Ондашња борба Срба и Хрвата (као и 1848) била је заиста на лакшом основу и послужила је наставку — контра револуцији. О тој борби били су на Марковићевој страни Маркс и Енгелс, као што је поменуто.

Најзад, зашто редактор ниподаштава улогу „идејног чиниоца“ насупрот Светозару Марковићу. Али, важност идејног фактора позната је и зна се да сам фактор угњетености у друштвеним збивањима није довољан без, бар исто толико, значајне улоге идејног чиниоца. За победу револуције нужна су заједно оба фактора и субјективни и објективни. Када то зна редактор зашто је толико против идејног — свесног фактора?

Светозар Марковић је углавном познат по чланцима. Али, зна се да је одржао два важна говора: „Сувремена радничка начела у односу на наш народ“ и „Задатак наших дружина“.¹⁴⁹ Поред своје садржине ови говори су значајни као ретки пропагандни Светозаревни говори одржани на ширим састанцима „Дружине Срба-занатлија“ коју је организацију влада сматрала као подложну социјалистичкој пропаганди. Светозар је основао више производних и потрошачких задруга, поје су пропале, због познатих тешкоћа и неуспеха у њиховом раду.

Насупрот Светозару Марковићу, редактор сматра да је Светозар имао „погрешно гледиште... да се путем удруживања занати могу спасти од пропадања у тадашњим условима“.¹⁵⁰ Овим редактор потура Марковићу као да је рекао да се уопште „занати могу спасти“, мада је било речи о у б л а ж а в а њ у пропадања и о п о м о ћ и занатлијама у развоју капитализма. чији су део и занати, од којих неке замењује индустрија а други нужно остају. Редактор покушава да прикаже опет тако, као да Светозар не види развитак капитализма — фабричке производње, конкуренције и др. узрока пропадања наших занатлија и занатства.

Међутим, Светозар Марковић почиње свој говор: „Цељ је дружине занатлијске... да унапреди радиност и своје материјално стање. Цељ је ова изазвана... зато што... сталезе занатлијски непрестано пропада“. Даље, говори о развоју капитализма и указује: „развитак индустријалног, фабричког произвођача, главни је природни и неизбежни узрок пропадања заната“. Затим, наставља: „Нагомилавање капитала... Међусобна конкуренција... Превага великог газдинства над малим, то је други узрок пропасти наших занатлија. Природном развиту не може се нико противити.“ Даље, закључује да: „фабричка производња и велико газдинство морају одржати победу... Онда... како да се помогну наше занатлије у овом прелазном стању“. Најзад, указује на једини, прави пут п о м о ћ и: „Оснивање производачких задруга... У оваквим радионицама добијају се користи, што их има велика фабричка производња, са том разликом што те користи не ужива један капиталиста, већ сви чланови задруге“.¹⁵¹

Поводом поменутих говора, још да напоменемо да је Светозар Марковић прво одржао говор „Савремена радничка начела“... па онда други говор, а не обрнуто као што се наводи у *Сабраним списима*, мада се држи хронологије. Такође, истичемо да није Светозар

¹⁴⁸ О списима у III књ. стр. 319.

¹⁴⁹ Св. Марковић, *Сабрани списи*, 42 и 52.

¹⁵⁰ О списима у III књ. стр. 320.

¹⁵¹ Св. Марковић, *Сабрани списи*, III, 42, 43, 44, 45, 46.

одржао само ова два говора, већ су то до сад једино сачувани говори. Поред та два говора, као и усмене Светозареве одбране на суду, зна се да је Светозар Марковић одржао још три састанка у Београду, Крагујевцу и Јагодини на којима је говорио. Али, нажалост, ти говори Марковића још нису откривени.

Најзад, редактор и овај редак говор као и све чланке Светозара Марковића, критикује требало — не требало. Тачније, редактор прво критикује што Светозар Марковић „главни проблем, тј. удруживање произвођача... упрошћено своди на проблем организације производног рада”.¹⁵² Међутим, Светозар ту није „упрошћено” — вулгаризовао марксизам, него га примењивао и популарно говорио „о начелима што одушевљавају савремени раднички покрет”, истицао „њихов значај за наш народ”.¹⁵³

Прво, редактор приказује Светозара Марковића као вулгарног марксисту. Међутим, зна се да је Светозар био први врло оштар критичар вулгаризације и бранилац марксизма. Нарочито, у својим познатим полемикама, Марковић је више пута истицао револуционарност марксистичке теорије, док су вулгаризатори — обрнуто, — чупали револуционарну душу марксизма.

Друго, редактор критикује „проблем задругарства” као да Светозар Марковић сматра задруге основане у старом друштву за „основ новог друштва” и да по питању задругарства „он остаје у оквиру својих већ излаганих, погрешних схватања”.¹⁵⁴ Али, Марковић сасвим правилно каже да би сваки народ „па и српски могао неизмерно увећати производност свога рада... кад би... увео место приватног, оделитог газдинства удружену производњу, у свим грамама привреде”.¹⁵⁵

Најзад, закључује: „само такве задруге могу да служе као основ економске реформе, у нашем народу”. Светозар не каже да су задруге „основ новог друштва”, као што нетачно пише редактор, него да су „основ реформе” старог друштва и прелазног периода. Значи, нису то погрешна схватања Марковића, него су погрешна тумачења редактора. Ту Марковић изричито пише: да не сматра устројство задруге „као идеал... Јер ту влада патријархалност”.¹⁵⁶

О савезу радника и сељака, одумирању државе и планирању

У чланку *Куда иде друштво* Светозар Марковић пише о развоју разних друштвених система, поделама на разне класе и о класној борби, па закључује: „Правицу, дакле, није никако могуће постићи мирољубивим путем. Међу најнапреднијом сиротињом учињен је савез и борба рада против капитала отпочела је.”¹⁵⁷

Редактор критикује, у наведеном чланку, поглавље „да Марковић понавља своје већ излагано схватање и углавном исправно”.¹⁵⁸ Али, Марковић се ту не понавља, већ сасвим правилно пише, а не „углавном исправно”, него према марксистичкој науци. Даље, на основу чега редактор тумачи да се савез међу напреднијом сиротињом односи „на I интернационалу”? Зашто онда

¹⁵² О списима у III књ. стр. 320.

¹⁵³ Св. Марковић, *Сабрани списи*, III, 52

¹⁵⁴ О списима у III књ. стр. 320—321.

¹⁵⁵ Св. Марковић, *Сабрани списи* III, 58.

¹⁵⁶ Исто, 60, 61.

¹⁵⁷ Исто, 67.

¹⁵⁸ О списима у III књ. стр. 321.

„напреднијом”, зар није I Интернационала била, за своје време, најнапреднија а не само „напреднија”?

Кад према *Манифесту Комунистичке партије* — Светозар тачно пише у свом чланку, он нигде није са сељацима „погрешно идентификовао радничку класу”,¹⁵⁰ као што му потура редактор. Напротив, Марковић баш одваја сељаке „да су у много жалоснијем стању но фабрички радници. Па то је ужасно”.¹⁶⁰

Заиста је ужасно кад, најзад, само због помињања Прудона и мањег цитирања Бакуњина, — редактор трпа Светозара у прудонисте и анархисте! Редактор пише да се „Осећа утицај анархистичког схватања на Марковића...”¹⁶¹ Зар је човек прудониста ако помене нпр. да је по Прудону, „својина краба”, или зар је Светозар анархиста ако цитира Бакуњина да „народ инстинктивно хоће две ствари: материјално благостање са највећом слободом... најбољу организацију његових економских интереса”.¹⁶² Зар није Бакуњин, кад је то писао, био члан Интернационале, па доцније кад је постао анархиста, — зар није Марковић био одлучно против њега на страни Маркса? У оваквим „ситницама” — крупно греша редактор.

Насупрот том тумачењу редактора, Светозар Марковић је оштро критиковао малограђански лажни социјализам Прудона и о њему, као малограђанину — несоцијалисти, писао више година пре Максове и Енгелсове критике и не знајући за његове нападе на Прудона. Против Прудонове књиге *Филозофија беде* Маркс је написао понзату *Беду филозофије*. А много доцније Енгелс је критиковао Прудона у студији *Стамбено питање*.¹⁶³

*
* * *

Привидно изгледа да је чланак Светозара Марковића *Радничко питање* сличан другим Светозаревим радовима, по тумачењу редактора, да сам Марковић „понавља своје економско-социолошке идеје”.¹⁶⁴ То је тумачење неправилно, јер у овом чланку Марковић прилази радничком питању много шире него до тада. Чак, на крају чланка, Светозар овде први пут истиче и марксистички важан проблем одумирања државе кога је, доцније, такође развио Лењин у посебно учење о држави. Зато наглашавамо тај крупан допринос Марковића стваралачком развоју марксистичке мисли.

По Светозару Марковићу радничко питање, пре свега, захтева пуну накнаду за рад, према учинку: „... равна вредност за равну вредност тј. равна количина рада за равну количину рада.”¹⁶⁵ Значи, Светозар се прво бори за још тадашњи социјалистички принцип: свакоме према његовом раду. Сада Марковић марксистички даље развија радничко питање и обухвата: боље станове, храну, одећу — боље услове живота... „да се сва производња усаврши... да се уништи данашње капиталистичко газдинство”... Даље, захтева планирање, зависно од „општег договора... на прорачуну потреба зависи на што ће се и како употребити главнина и радна снага... да

¹⁵⁰ Исто.

¹⁶⁰ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 67.

¹⁶¹ О списима у III књ. стр. 321.

¹⁶² С. Марковић, *Сабрани списи* III, 69.

¹⁶³ Ф. Енгелс, *Стамбено питање*, (у књизи: Маркс, Енгелс, Лењин: *О техници*, Београд 1948. припремио и делимично превео Арх. Војо Јеремић).

¹⁶⁴ О списима у III књ. стр. 321 и 322.

¹⁶⁵ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 73.

ишчезну сви некорисни”.¹⁶⁶ Испада, на крају — не по значају, већ се наглашава нужност преузимања државног апарата — одумирања државних функција и преласка у руке радника — „да радник постане, сам себи и законодавац и судија и полиција и финансиста — једном речи: да се изједначе права и дужности. . . да се сви изобразе да се у друштву утврди радничко поштење”.¹⁶⁷

Од свих ових животних питања радника и трудбеника, мислимо да треба истаћи марксистичку идеју и разраду од стране Светозара Марковића, значаја социјалистичког планирања и нарочито одумирања државе. Само постављање свих поменутих битних питања, а посебно проблема одумирања државе значи стваралачку примену марксизма, упркос критике редакторове што Светозар не даје дефинитивно и разрађене „предлоге за њихово решавање”.¹⁶⁸

У револуционарној пракси данашњице и код нас се та животна питања стално постављају и разрађују. Дефинитивно их може разрађивати и разрешавати само животна социјалистичка изградња. Редактор то тражи од Светозара Марковића, од кога је и то много што је правилно поставио та трајно жива питања.

Полемика око радничког питања и самоуправе

Посебно смо истакли још увек актуелан чланак Светозара Марковића *Радничко питање*. Сада, да се још осврнемо на тумачење познате полемике, коју је тим чланком Светозар заподенуо са др. Владаном Борђевићем.

Врло је чудно данас овако тумачити њихову оштру и дужу полемику, како је тумачи редактор. Пре свега, редактор неправилно приказује као да су, у ствари оба полемичара имали погрешан став према радничком питању. Борђевић га је третирао као „сиротињско питање” а Марковић га „погрешно схвата као питање о народној сиромаштини”.¹⁶⁹ Тако редактор у исти кош трпа социјалистичко-напредно схватање са филистарским — назадним гледањем на радничко питање. По Владану не постоји, док по Светозару постоји радничко питање. По првом: пошто, углавном, не постоји индустријска радничка класа — не треба ни решавати радничко питање осим удељивања милостиње сиротињи. По другом: пошто постоји радни народ, занатски радници и језгро индустријског радништва — то постоји и треба решавати радничко питање.

У чланку *Радничко поштење* и др. углавном смо поменули да је Марковић раније писао како треба шире схватити и решавати радничко питање са стварањем радничке државе до преузимања власти у руке радног народа. Међутим, редактор напада раније шире схватање Светозара Марковића и његово решење радничког питања те пише да „га као и раније погрешно схвата. . . Но за разлику од свога ранијег инсистирања на решењу. . . измене појмова о друштвено-економском уређењу, он сада тежиште поставља на саму измену овог уређења.”¹⁷⁰ Светозар је и раније тражио измену уређења а не само „измену појмова”.

Светозар Марковић, још у чланку *Куда иде друштво*, пише: „Ми у даљини видимо нови свет, свет правде, истине и рада, где неће

¹⁶⁶ Исто, 77.

¹⁶⁷ Исто, 78.

¹⁶⁸ О списима у III књ. стр. 322—323.

¹⁶⁹ Исто, 323.

¹⁷⁰ Исто.

бити газда и слугу, господара и подчињених, где ће сваки члан друштва бити радник, газда и господар.”¹⁷¹

Даље, у чланку *Радничко питање* Светозар пише: „Како да се народни рад устроји (организује) да и производња буде тако снажна и подела тако правична, да сваки члан народа својим радом може живети у благостању? Ово јесте право радничко питање ... оно се показује као основно питање од чијег решења зависи цео stroj друштвени.”¹⁷²

Затим, Светозар Марковић истиче решење радничког питања као „најважније питање”, да се не може свести на „питање о најамништву” у земљама где има много индустријског радништва, „или га има врло мало, нпр. код нас; питање о најамништву није најважније чак и где је индустрија развијена и класа радника многобројна, показало се као неумесно и непрактично ограничавати радничко питање једино на одношаје између радника и капиталиста”¹⁷³

Овај став Интернационале заступа Марковић насупрот Ласалу. Међутим, редактор потура Светозару да „понавља своју погрешну тезу да се не може решавати радничко питање у Србији”... Али, Ласаловом програму за реформу, предпоставља Марковић револуционарни програм Интернационале. Наиме, Ласал је за своју реформу хтео да „употреби као полућу раднички варошки сталез”. Да би побио ту Ласалову нетачну тезу и применио програм Интернационале, Светозар Марковић је написао да индустријских „радника и капиталиста” има „врло мало код нас”.¹⁷⁴

Потурајући Марковићу начела Борђевића, по коме код нас нема радника”, редактор је погрешно протумачио став Светозарев и извесну нејасноћу у реченици: „Стога она не може да појми”.¹⁷⁵ Под она Марковић мисли на буржоазију која сматра да уопште „код нас нема ни индустријског ни варошког ни радничког сталежа”.¹⁷⁶

У ствари, то мисли наша интелигенција, а Марковић је, наглашавамо, пре тога, написао да код нас „индустрије, радника и капиталиста... има врло мало”, а сталеза — нема. Светозар, овде, само наглашава нашу неразвијеност, а развијеност индустријског пролетаријата у Немачкој, да би доказао неправилност Ласалове реформе. По редактору, испада да је погрешна теза Интернационале и Светозара Марковића!

Најзад, редактор узима, као своје, зарђало и већ изанђало оружје Борђевића који пише да се Светозар понавља са друговима — „папагајима”. Ту опет наводи редактор како „Марковић такође понавља своје раније изложене мисли”.¹⁷⁷

На крају, редактор као да не зна да су свуда тада чланови Интернационале масовно стрељани и хапшени комунари и као да не схвата што „Марковић негира своју припадност према Интернационали”. Редактор, као да зна сигурно потврђује: „Марковић... формално није био члан Интернационале, али је био дописник руске секције”...¹⁷⁸ Био је „агент-коресподент” за Србију а не само

¹⁷¹ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 70.

¹⁷² Исто, 82.

¹⁷³ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 83.

¹⁷⁴ О списима у III књ. стр. 323.

¹⁷⁵ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 82, 83.

¹⁷⁶ Исто, 80—84.

¹⁷⁷ О списима у III књ. стр. 323.

¹⁷⁸ Исто, 325.

дописник *„Народног дела“* листа те секције Интернационале и самим тим њен члан. Тај назив је имао Маркс за Немачку, па је протумачено да „агент-коресподент“ значи представника-секретара за немачки социјалистички покрет. Аналогно томе, Светозар Марковић је био секретар социјалистичког покрета Србије. Разуме се, Светозар је тада већ нужно прикривао своје конспиративно звање и чланство у Интернационали. Зато се тада бранио да није био „члан — одборник“ Интернационале, јер свака „влада гони и затвара све чланове Интернационале“... Зато је Владаново „подметање“ сматрао као „шпијунску денунцијацију“.¹⁷⁹

Али, раније, кад то није било илегално организационо питање, пре Париске комуне — кад чланство у Интернационали није било опасно по живот, Светозар Марковић је признавао и писао да јесте „члан руске секције Интернационале“.¹⁸⁰

Сматрамо да је овим довољно утврђено да је Светозар Марковић био члан Интернационале формално и фактички, упркос супротног тврђења редактора. Зато сада није потребно доказивати другим документима из архива Главног одбора Интернационале и њене руске секције.

Најзад, овде није потребно, можда ни осврнути се, што редактор опет напада Светозара Марковића и социјалисте (као да су само „лично увређени“) а опет не напада Борђевића и либерале (као ни раније Влад. Јовановића). О тим и другим важнијим питањима расправили смо у посебном чланку, уз студију о неправилној критици главног Светозаревог дела Србија на истоку као и у другим студијама о Светозару Марковићу и нашим комунарима.

Поред чланка *Питање самоуправе — питање хлеба*, још и у крагујевачком Програму из 1873., Светозар Марковић наставља борбу за самоуправу уништењем бирократизма и бирањем скупштинског Привременог одбора, кога замењује — из кога израста, Главни одбор у који улазе: „... изабрани делегати из сваког округа (организација и делокруга Главног одбора углавном се слаже са српским Совјетом од 1807. г.)“.¹⁸¹

Тако Светозар Марковић користи револуционарну традицију из српске народне револуције. Таква пракса почела је да се примењује, кроз наше НОО, у народноослободилачкој револуцији од 1941. Та социјалистичка мисао о делегатима практично се примењује и данас у делегатском систему социјалистичког самоуправљања. Кроз борбу за социјалистичку самоуправу Светозар тражи: „... да се преда народу брига о његовом материјалном благостању... уништењем бирократске системе“.¹⁸²

Насупрот свему томе, редактор обрнуто — брани бирократију: „У својој критици бирократије Марковић греши и то двојструко: прво, што није видео суштину бирократије... и друго, што без бирократије... није било могуће створити српску државу“.¹⁸³ Значи, марксистички видовити Светозар Марковић не види тадашњу неопходност бирократије! Него на „државотворност“ бирократије треба да нама данас указује редактор.

Очигледно, засецањем тога стуба, редактор покушава потпуно да сруши читаву Марковићеву зграду. Зато, редактор тако неправилно приказује уништење бирократије као „реорганизацију“ посто-

¹⁷⁹ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 112.

¹⁸⁰ Исто, 113.

¹⁸¹ Исто, 235.

¹⁸² Исто, 231.

¹⁸³ О списима у III књ. стр. 336.

јеће државе а револуционарно успостављање нове државе са самоуправном основом као враћање на стару „идеализовану“ државу. Ево како то редактор пише: „Марковић жели реорганизацију савремене државе, односно образовање... демократске самоуправе, коју он идеализовано види остварену у српској држави насталој у првом устанку.“¹⁸⁴ Редактор неозбиљно приказује и подсмева се, као да Светозар сече бирократске уши па крпи савремену државу, самоуправним новим закрпама од старе државе!

Затим, још је неозбиљније што редактор пита: „да ли је Марковић у овом случају замишљао организацију српске државе као федерацију округа“. Тада мучки потура Светозару поменуто „угледање на швајцарске кантоне“.¹⁸⁵ Значи, није редактору јасно да се не може капиталистичко уређење — долепити на социјалистичку самоуправу, мада се јасно Светозар Марковић борио за социјалистичко федеративно уређење.

Затим, редактор пише: „општинама и срезовима... Марковић посвећује мању пажњу“. То није тачно, јер општина (која обухвата читав срез) као основна ћелија има, по Светозару, полазну народну самоуправу, а чак је у општинама сва комунална, просветна, економско-привредна делатност, имовинска и народна безбедност (милиција) судство и др. За овј Програм Светозар је користио искуство Париске комуне.

У пропратном чланку *Откуда долази наша сиромаштина*, уз Програм 1873. године, Светозар Марковић пише: „Ваља предати општинама чување личности и имања а државну „полицију“ укинута са свим. Тако исто предати општинама бригу о њеним економским, свим просветним потребама.“¹⁸⁶

Програмом, поред новог финансијског система, предају се полицијске управе општинама а: „Данашња судска система укида се сасвим; на место ње суде само изборни (поротни) судови... Општински судови а апелата је скуп неколико општинских судија округа“.¹⁸⁷ Значи, насупрот тумачењу редактора, Светозар општини посвећује највећу пажњу.

Најзад, по Програму треба: „уништити сав дуг који лежи на земљи. Само онај може имати земљу који је ради сам. Сва земља која не припада земљорадницима припада општинама... да се сва земља... преобрази у општинску. Партија кад се буде организовала израдиће у детаљима план будуће организације српског друштва и план за свој практични рад.“¹⁸⁸

Значи, Светозарев Програм обухвата поред уништења бирократизма, стварање народне самоуправе-народне власти, нове милиције, судства и финансијског система, извесну национализацију земље, брисање сељачких дугова и низ других социјалистичких мера.

Међутим, највећи део Програма редактор не сматра социјалистичким. Посебно, редактор пише да општинска својина на земљу „на први поглед преставља корак у правцу социјалистичких својинских односа, али је вероватније, с обзиром на Марковићеве опште погледе, да је враћање на старе патријархалне облике општинске својине“.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 232.

¹⁸⁷ Исто, 235.

¹⁸⁸ Исто, 236.

¹⁸⁹ О списима у III књ. стр. 338.

Нису Марковићеви захтеви у социјалистичком програму, са „доста непрецизног и недореченог“, како пише редактор „и добрим делом неостварљиви“, мада „уносе... идеју о народној самоуправи која ће временом бити све више прихватана у реалнијим облицима“.¹⁹⁰ Пошто редактор и не помиње да на ш њ е п р и х в а т а њ е Светозаревих социјалистичких идеја о самоуправи и самоуправљању, вероватније је да редактор мисли на доцније „реалније облике самоуправе“ привидно прихватане од реакционарне Пашићеве Радикалне странке (која се само китила именом „самоуправе“, а суштински је потпуно одбацила народну самоуправу). Редактор не повезује ту Светозареву идеју са нашим самоуправљањем, ваљда, редактор не мисли да смо ту „реалнију“ самоуправу и ми „све више прихватили“ — од радикала?!

Парламентарна и уставна борба

Разгарању парламентарне и уставне борбе (током 1871—1874. г) неоспорно, много је допринео Светозар Марковић. Још у време издажења *Раденика* Светозар је претресао у чланцима сва важнија питања разматрана у Скупштини. После забране тог листа и Марковићевог бегства и повратка из иностранства писао је, углавном, у *Јавности* (а не у *Раденику* као што се промакла омашка редактору). Али, поред омашке и да је крајем 1873. г. био „крај намесничког режима“, редактор греша да су падом либерала и доласком владе конзервативаца биле „бољи услови“ за рад „радикалних струја“ (у које погрешно трпа и покрет Светозара Марковића и либерале) па је „скупштина постала самосвеснија и борбенија“,¹⁹¹ мада је била иста скупштина, исти реакционарни режим, исти кнез.

Није могла цела скупштина бити борбенија него само слободарска опозиција која је постала стварно борбена тек доцније, 1874., стварањем „Адамове и Јевремове групе“. У тој опозицији, нису били „малограђански елементи“, како их назива редактор, већ народни трибуни и парламентарни борци тадашњег покрета Светозара Марковића.

Нису се либерали стварно супростављали „бирокуратској централистичкој управи... полагају мниистара“... већ су се више борили за те положаје. Такође, није због „опозиције либерала“ у народу против бирокуратије „расло све изразитије нерасположење“, па је то „одговарало идејама Светозара Марковића“.¹⁹² У ствари је обрнуто: идеје, чланци и напредни покрет са Светозаром јачали су отпор према назадној бирокуратској управи. И по овоме се види како редактор стално наопако тумачи Марковићеве списе и делатност.

Зна се да је Светозар Марковић схватао нужност револуције за промену друштвеног система. Али, у свом Програму из 1873., он је сматрао могућим почети уништење бирокуратске управе-скупштинским решењем (јер је опозиција добијала већину). Због тог противуречног схватања и заблуде, Марковић се борио, не само писаним чланцима у јавности до почетка 1874. већ и пре у предизборној агитацији нпр. 1871., као и живом речју, — за активизацију скупштинске опозиције. Зато, Светозар није „м о р а о да се посебно заложи и за средства... политичке слободе... да се он сада борио и за установе за које су се борили и леви либерали, као и

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Исто, 339.

¹⁹² Исто.

његова сарадња са њима".¹⁹³ Овакво тумачење је неправилно и нетачно.

Нису главна и стварна опозициона снага 1874. г. били либерали, него напредне присталице Светозаревог покрета и поменута „Адамова група“ народних трибуна. Као што је сам Марковић раније писао и што је довољно прокоментарисано, његово повезивање са либералима било је утолико уколико је лево крило од либерала отпадало и прилазило у тадашњи социјалистички покрет. Према томе, није тачна тврдња редактора о некој сарадњи са либералима, а чак је и увредљиво да се Светозар по неком „питању није разликовао од политичара либералне левине“.¹⁹⁴

Пре него што је писао о Уставу и слободи штампе, као важнијим питањима, Светозар Марковић је коментарисао познату ранију аферу министра војног Белимарковића, коју је покренуо радник Мита Милановић, изабран за посланика у Неготину 1871. г. у време Париске комуне. Поред Закона о министарској одговорности, скупштинска већина је заташкала ту аферу, као што ни Закон о земљишном минимуму није стварно ослобађао сељака од зеленашких дугова.

Марковић је и раније посебно писао о слободи штампе, а сада у два чланка (*О нашем закону о печатњи и Слободна штампа и жандармерија*). Затим, писао је још 1871., у *Опозиција и слобода штампе*. У чешћим освртима, Светозар је писао о потреби „... да сваки искаже све што мисли, шта осећа и жели: да се више не гуши по буџацама свака поштена и слободна реч; да се више не покривају дела — па ма чија била“.¹⁹⁵

У првом чланку показује да је уместо укидања цензуре, у ствари она само замењена низом законских одредби, чије укидање захтева Марковић и пише: „Под слободном штампом ми разумемо да: се смеју јавно критиковати све установе и сви закони помалски, да се смеју слободно износити сва научна начела и на основу њих излагати народу све могуће поправке (реформе) и преображај у његовом стању и живљењу; а тако исто да се смеју јавно критиковати свачија дела која се тичу народног живота.“¹⁹⁶

Тражио је и укидање параграфа о провери способности уредника листова и алудирајући на тек пунолетног кнеза пише: „... кад Устав признаје да може бити младић од 18 година способан да управља државом, бесмислено је тврдити да младић у истим годинама не би био способан да уређује новине“.¹⁹⁷

У другом чланку, поред напада на ранији рад Скупштине „... која је претрпела батином сваком поштеном браниоцу слободе и напретка,“ Светозар закључује: „Ми просто нећемо слободу као младост владину, већ је тражимо као право народно и обраћамо се ради тога народу. Хоће ли нас он разумети или не, то зависи од времена.“¹⁹⁸

Најзад, више пута у краћим чланцима, Светозар Марковић је писао о нужности промене Устава (по коме нпр. четвртину посланика бира кнез) тражио је да по новом Уставу сви посланици буду стварно представници народа а не владе, па је о том писао у допису *Крагујевац 20. XI*: „... проста пристojност захтевала би да се владини посланици уздржавају што већма од говора овде где је реч о

¹⁹³ Исто, 340.

¹⁹⁴ Исто.

¹⁹⁵ С. Марковић, *Сабрани списи* III, 239.

¹⁹⁶ Исто, 225.

¹⁹⁷ Исто, 257.

¹⁹⁸ Исто, 260.

народним жељама. Они треба сами да знаду колико они самим својим присуством у Народној скупштини понижавају српску скупштину пред целим образованим светом, па да је бар својим говором не праве још нижом и ништавијом".¹⁹⁹

Затим, упоређујући историјски развој Устава у западној Европи и код нас, Светозар је писао: „Владалац тамо... има нека своја права, која су му уробена од вајкада, и дошла по ‚милости божијој‘. На другој страни стоји народ са својим правима, која он управо прима од владара као неку милост. Осим тога... су се тамо развијали различити сталежи... племство, свештенство, имућније грађанство.”²⁰⁰ Насупрот томе развоју, Марковић даље тачно пише: „Српски сељак — раја — отерао је турске господаре и постао је слободан народ без икаквих сталежа. Српски владари... немају никаквих других права но она што им је сам народ дао... Народ је увек сматрао да има право да збаци једног кнеза, који му зло ради, па да постави другог, у кога се више уздао да ће радити добро.”²⁰¹

Понављамо, чудно је писање редактора, да је крајње конзервативна влада стварно била „дозвољила слободу штампе”, јер се радило само о лажним обећањима Чумића и других реакционара. Опште је познато да је Светозар Марковић, због горе наведеног писања, био осуђен. Међутим, то не смета редактору да поново увредљиво пише да је „и за Марковића” као и за Чумића и све друге реакционаре до либерала, слобода штампе, коју су они стварно гушили, имала исти значај: „Марковић се и у том погледу није разликовао од левих либерала.”²⁰²

Још је чудније писање редактора о назадњаку Чумићу (само зато што је 1871 и тада назадан, потписао скицу напредног програма а, после пораза Комуна — издао, само обећавајући слободу штампе) да је био „доста близак присталица Светозара Марковића”.²⁰³ ... кога је отерао на робију исти Чумић, као министар унутрашњих дела.

Теорија самоуправљања и делегатског система

Истичући идеју у ранијим чланцима о самоуправи, у чланку *Општина* Светозар Марковић предлаже уједињавање уситњених у веће општине (око величине среза — као што је данас код нас). Овде наглашава начело изборности народне власти на општинским зборовима. Поред овог чланка Светозар пише низ чланака о преношењу функција на општину, као полазну тачку народног суверенитета у Србији. Ове проблеме самоуправе обрађује у још шест чланака.

Редактор опет наглашава утопистичка схватања Светозара Марковића, мада „идеје о најважнијим државним институцијама... многе ни до данас нису изгубиле своју актуелност”.²⁰⁴ Како су то данас најважније — а утопистичке институције и које су то? Редактор, даље, напомиње да се Марковић и раније залагао за федерализам „као принцип уређења државе југословенских народа”.²⁰⁵ Али, редактор истиче да је остварење п р и н

¹⁹⁹ Исто, 244.

²⁰⁰ Исто, 261.

²⁰¹ Исто, 262.

²⁰² У списима у III књ. стр. 342.

²⁰³ Исто, 345.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ С. Марковић, *Сабрани списи* IV, 5.

ципа федерализма, Светозарев стварни предлог (а не извитоперен) о савезу великих општина од среза чак до округа у оквиру народне државе а унутар федерације; за такав савез општина редактор пише да „је нереалан и у томе он стоји под јаким утицајем идеја утопијског социјализма”.²⁰⁶

Пре свега, ми смо у посебном поглављу о тзв. утопизму Светозара Марковића истакали неправилност таквог тумачења његових социјалистичких идеја. Раније смо нагласили и то да је социјалистички програм и принцип општинских управа Светозар усвојио по угледу на Париску комуну и према нашим условима предлагао примену на наше услове а не по идејама Чернишевског и утопијског социјализма. Затим, ако су многе Марковићеве социјалистичке идеје и данас актуелне и остварљиве, — а јесу, онда нису утопистичке.

Ако је Марковићево усвајање принципа федерализма „у изградњи југословенске државе”, по редактору, само „прогресивно” (а делом нереално и утопијско) онда испада да није социјалистичко.

Што се тиче осамостаљења великих општина — срезова према народној самоуправној држави, Светозар Марковић је писао: „... о праву државног надзора над радњом среза... могу неки одмах повикати да ми хоћемо да је срез ... „држава у држави”. ... Ми сматрамо наш срез као сувише мали, сиромашан — капиталом и знањем — део народа, те с тога никако не замишљамо да је он нешто самостално у држави. До душе ми сматрамо као највећи напредак такво савезно устројство државе.”²⁰⁷

Светозар овде мисли на федеративно уређење државе југословенских народа. А осамостаљење великих општина — срезова до величине округа — тражио је Марковић ради обезбеђења што већег народног самоуправљања, због народног благостања и уништења бирократизма (а не због „федерације срезова” — по наопаком тумачењу редактора). Зато је Светозар Марковић тражио: „Да се сам народ покрене из овог мртвила”; да он „сам у своје руке узме бригу о свом благостању...” а то значи: „За народно благостање и нужна је самоуправа.”²⁰⁸

Светозар Марковић, даље, пише да не жели никако да се тадашњи „бирократски систем реформише” тј. да се он закрпи и замаже... већ је тражио да се тадашњи „бирократски систем уништи, а да се утврди самоуправа народна у свим струкама”.²⁰⁹ Значи, тражио је Светозар самоуправљање и у свим струкама — тојест у предузећима, те је дао идеју о социјалистичком радничком самоуправљању. То није до сада истицано, мада је врло важно.

Народ је прихватао самоуправне идеје Марковића. Под тим притиском народа (а не либерала и напредњака, како тумачи редактор) реакционарне владе су саме обећавале извесно осамостаљење општина (не у смислу народне самоуправе) али нису испуњавале обећања.

Најзад, види се колико је површна редакција ових чланака: дозвољено је цитирање читавих шест страна (од 10. стране до 13. и поново од 14. до 17. стране). Ту редактор наводи да Светозар није „оригиналан”, мада цитира свој сопственик чланак. То је дозвољено у тадашњим новинама, али је требало редиговати и одбацити понав-

²⁰⁶ О списима у IV књ. стр. 428.

²⁰⁷ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 22.

²⁰⁸ Исто, 10.

²⁰⁹ Исто.

лање ранијег чланка, а не редакторску грешку пребацити Марковићу. Још је крупнија грешка редактора што не запажа поменућу клицу радничког самоуправљања, него и не истиче клицу делегатског система, у овим чланцима.

У борби против апсолутистичке бирократске власти, Светозар Марковић је оправдано захтевао да скупштина Србије постане представничко тело правих „делегата“ народне самоуправе — бораца за народни суверенитет. Као што је у устаничкој Србији прва Народна скупштина самоникла „кад је крвца из земље проврела... и да друга настане судија“ — било врховна нова народна власт, тако је „право народно представништво“ захтевао Светозар само од делегата како је назвао у Програму из 1873. г. скупштинаре, „које је народ изабрао“; тј. да се на „3.000 пореских глава шаље по једног посланика“ и то непосредно изабраног. Марковић је желео да из радног народа из свих струка — сиротиње и његове омладине могу бити делегати — „без разлике занимања, стања и година“.²¹⁰

Поред тога, Светозар Марковић је сматрао, по марксистичкој тежњи, да „ваља уништити разлику између вароши и села“, да закон не доноси влада већ да самоуправне „среске скупштине имају право предлагати законе“ и да буду „на народној скупштини донешени... да се узакони слобода јавних зборова; да сваки сме усмено и писмено саопштавати свој програм“.²¹¹

Марковић се тада морао борити за најосновнија права Скупштине нпр. поред тога, да делегате бира само народ, него и да сама скупштина бира своје руководство, да одређује свој дневни ред и рад и да се сама састаје и распушта, да сама бира и збацује владу и др.²¹²

Од раније Народне скупштине, израсле у ослободилачком устанку и револуцији, монархија је свела Скупштину „на недоношче“ без икакве власти и улоге, јер је сву стварну власт имао кнез. Зато је Светозар Марковић, после робије, у новом листу *Ослобођење* продужио исти рад (започет у *Раденику* и *Јавности*) по ранијем Програму на социјалистичким начелима: „Ослобођење народа од сваког притиска, од сваке невоље; од ропства материјалног и умног, као и од сваке тираније... слободом до јединства...“²¹³

Износечи свој основни циљ да скупштина постане господар а њен извршни орган влада — народни слуга, Светозар Марковић је писао: „... ми налазимо да је сва наша политика за последњих 16 г. била *ненародна*“ и постављао циљ: „Унутрашње ослобођење је циљ, а оно је и главно средство да се народ српски ослободи спољних непријатеља... Народ се мора признати као извор свију права државне власти...“ Тако је завршио Светозар (допис, „Крагујевац 28. XII“) у том програму „Ослобођења“, као и познатим стихом Интернационале: „Народ до сада није био ништа, он треба да постане све“.²¹⁴

Насупрот те правилне борбе Светозара Марковића да скупштина постане врховно народно тело, редактор пише како Светозар „нетачно сматра да је ово већ било остварено у српским скупштинама“²¹⁵ током устанка. Редактор наставља: „Марковић је идеализи-

²¹⁰ Исто, 88—89.

²¹¹ Исто, 89.

²¹² Исто, 90—91.

²¹³ Исто, 94—95.

²¹⁴ Исто, 97—98.

²¹⁵ О списима у IV књ. стр. 435.

зирао улогу Народне скупштине ранијих времена."²¹⁶ Најзад, редактор је однекуд закључио како је став Светозара Марковића „да монархија у Србији треба да постоји... не смејући да за скупштину отворено захтева право да збацује владаре”...²¹⁷

Опште је познат низ отвореног писања Светозара Марковића против монархије, да не истичемо и цитирамо. Чак и да се негде могу противуречно тумачити неке реформе, у оквиру монархије, свакако је Марковић хтео низ реформи још у монархији (као нпр. да не бира кнез једну четвртину посланика и већину полиција, него народ; да владу не поставља кнез, него Скупштина; док чак и војска буде под Скупштином; да се обезбеди слобода штампе и др).

Уопште, све до револуционарне промене система, да се поступно укине све што кнеза — монарха чини владаром. Поменута је осуда Светозар зато што је писао да народ има право да „збацује владаре” и да Скупштина поништава рђаве законе. Како је могао редактор да донеси такве закључке, као о идеализовању устаничке Скупштине. Свакако је Светозар хтео да се ослони на позитивну традицију устаничких Скупштина, а не да их идеализује. Прва је слабост што народ током борбе за слободу није могао најшире да бира своје делегате, него су одређивани ратници.

Најзад, кад пише о Скупштини од 1874. г. и доцније — редактор не истиче стварање и борбу поменуто народне опозиције и трибуна који су се борили уз социјалистички покрет, не само парламентарним путем већ и бунама у народу против апсолутизма, монархије и бирократије а за народну самоуправу, ново судство, финансије, за потпуно темељите и револуционарне промене читавог система. Мада је опште познато, редактор једва помиње ту нову опозицију, већ често истиче и преувеличава стару опозицију — „либерала од 1858, сада су у Скупштини и Ристићеви либерали представљали опозицију”...²¹⁸

Зна се, да је поменута народна опозиција — била под највећим утицајем Светозара Марковића, да се кроз парламентарну борбу одлучно борила за спровођење низа социјалистичких мера, као што су: уништење бирократије, укидање манастирских имања и уопште остатака феудализма давање феудалних посела народу, укидање окружне жандармерије, за демократски устав, за министарску одговорност, за слободу штампе, збора и одговора, за увођење општинских самоуправа и народног самоуправљања, као и десетине других мера, кроз скупштинске интерпелације.

Међутим, редактор само узгред помиње да та права опозиција није „туђа његовим идејама”, као да нису Адам и Јеврем били познати саборци Светозара Марковића до своје смрти.

За историјско-материјалистичку науку

Поред борбе за историјски материјализам у чланку Светозара Марковића *Вера и наука*, врло студиозно су обухваћене и борбене традиције, као и борба против метафизичких и регилиозних лажи и традиционализма.

Заплашени огромним утицајем социјалистичких схватања, нарочито на омладину, кнежева реакционарна влада и министар просвете започели су прогоне напредне омладине. Познат је злогласни

²¹⁶ Исто, 437.

²¹⁷ Исто, 436.

²¹⁸ Исто.

Распис школама, о коме редактор не пише ништа критички. Али, наглашава како је тај реакционарни Распис „осудио Марковића материјалистичка схватања... Марковић у одбрани својих схватања углавном понавља идеје изложене у другим чланцима... Он још увек стоји на позицијама вулгарног материјализма”.²¹⁹

Редактор можда сматра да је Светозар Марковић вулгарни материјалиста зато што ту популарише марксистички историјски материјализам и зато што се Светозар супротставља религиозним метафизичким лажима и традиционализму, којим реакционари у народу шире „религиозну нетрпељивост и фанатизам — мржњу на своју другу браћу...”

У Србији, наставља Марковић, „... баш није нужно оживљавати мртваца; стављати трулу грађу за темеље нове грађевине. Другим идејама треба оживљавати српски народ; други узор му треба ставити за будућност и други темељ. Нека мирно почивају „хришћанске врлине” наши праотаца. Нама требају друге, човечанске врлине”.²²⁰

Марковић неће да оживи „српске цареve, господштину, двореve, калпаке и челенке...”; не напада изгинулу већ само удара на властелу која се „разбегла или истурчила после Косова”; не уздише ни за нове „српске чинове и титуле, српске милионаре”... већ слави „српску сиротињу, српски развитак”... Светозар слави рају — народ из кога је поникла „... српска револуција... они страшни сељаци — револуционари који су започели рат са султаном... Српски јунаци... били су већ признавати као вође општег народног покрета на Балк. полуострву. Такви су били некада српски сељаци. А данас српски државници’ из кола бирократије износе нам своју мајуншну мисао — велику Србију’, на место оне огромне мисли српских сељака.”²²¹

Против поменутог Расписа упутило је, под утицајем Светозара Марковића, Протест 30 великошколаца — социјалиста из Београда. По нашој документацији били су тад руководиоци тог Протеста Радош Нешковић, Владимир Зебић, Стеван Михајловић, Ранко Петровић а главни међу њима био је Јован Жујовић. Тај Протест штампан је у *Застави*, уз негативан коментар. Зато је Светозар написао чланак о том Протесту у коме брани великошколце од реакционарних прогона омладине (као и раније побуне омладине у време Париске комуне).

Поразом Париске комуне, током година, свакако под притиском реакције, преовладале су конзервативније струје либерала у *Застави* и *Панчевцу*, јер Марковић пише: „У последње време *Застава*’ је више пута нападала на млађу, напреднију струју у српској омладини... Очеvidно, ту се види иста тежња као и у оним дрљотинама из *Панчевца*’... у којима се сасвим *Истоковски*’ напада на *материјалисте*’ и *комунисте*’”.²²² Даље, Светозар одлучно брани омладину, задојену идеалима социјализма и Комуне.

Заиста, тако су били настројени ти великошколци који су упутили против злогласног Расписа тај Протест младих социјалиста-комунара. То се види из читаве садржине тога Протеста, који није истакнут од редактора, као важнија практична активност Светозара Марковића и његове социјалистичке омладине. Мада та делатност заслужује детаљније посебно проучавање, по нашем мишљењу, требало би да овде наведемо бар главне чињенице.

²¹⁹ Исто, 414.

²²⁰ С. Марковић, *Сабрани списи* IV, 122.

²²¹ Исто, 123.

²²² Исто, 113.

Као један од значајних победа напредне мисли одјекнуо је Протест у хрватској и словеначкој штампи. Чак и у чешком листу *Политика* писало је о Протесту као о „ширењу социјалистичке-комунистичке струје... Те револуционарне струје настојаху многобројни наставници скоро свих школа, заједно са најекстремнијим настављачима париских комунара — са науком Дарвиновом и Бихнеровом — да рашире међу нашу лако пријемчиву младеж...”

У Словенији још у време Париске комуне, у Љубљани је дело вао Матија Кумст, радник. Познат је и учесник Париске комуне — радник Франце Железникар, који је доцније у Целовцу осуђен на 10 година робије. Кад је избио Протест београдских великошколаца тада је, насупрот неких негативних тумачења, у органу младословеначке странке *Словенски народ* писао Антон Томшич врло похвално о напредним стремљењима великошколаца Србије. Тада је познати књижевник Франц Левстик у својој хуморесци, духовито приказао борбу београдских реакционара против напредних идеја.²²³

У Хрватској је познат радник Драгутин Кале још 1871. покушао да изда лист *Типографски гласник*. Али, полиција је то спречила, па је доцније Кале као саборац Светозара Марковића издавао *Раднички пријатељ — гласило Југословенских радника социјалиста*. Тада, тај социјалистички лист, у време Протеста, у свом уводнику оштро напада назадни београдски режим, а брани став напредне српске омладине и духовито полемисхе како један дописник „нарече да је ‚Раднички пријатељ‘ (о коме је писао Светозар Марковић) доносио изводе из Протеста, у потпуности се слагао са борбено-опозиционим ставом београдских студената и врло оштро осуђивао отпуштање већег броја просветних радника, само зато што се не слажу са реакционарном политиком владе”.

Тако је Протест значио победу и заједнички успех напредних Хрвата, Словенаца, Војвођана и Срба.²²⁴

Из свега наведеног, јасно се види да се ради о два супротна и дефинитивно разграничена става: на једној страни је Светозар Марковић наши радни народи и социјалистичка омладина, а на другој реакционари и либерали. Међутим, редактор покушава да помири ове супротне стране и налази неку средину — „леве либерале”, да забашури поларизацију снага (не само у Србији већ и код осталих југословенских народа) као и расцеп у организацији Уједињене омладине.

Зато редактор неправилно тумачи: „Када је дошло готово до коначног раскида између левих либерала и Марковића, ‚Застава‘ је заузела негативан став према његовој делатности и присталица.”²²⁵ Ту редактор приказује као да је Светозар Марковић био некад јединствен са либералима, а да је тек сад дошло до „коначног раскида”. Ако је раније Светозар писао у *Застави* и био повезан са дотадашњим напредним снагама, не значи да је сарађивао са назадним либералима.

Даље, редактор неправилно приказује као да је до расцепа дошло кривицом Св. Марковића, а не надвладавањем конзервативних снага у поменутих листовима. Зато редактор пише: „Ипак прекосавски либерали ни тада се нису потпуно ограђивали од Марковићевих идеја.”²²⁶ Испада, као да су либерали идејно јединствени са Свето-

²²³ *Словенски народ*, XI—XII, 1874.

²²⁴ *Раднички пријатељ* 22. XI 1874.

²²⁵ О списима у IV књ. стр. 445.

²²⁶ Исто.

зарем (само се не слажу са његовом социјалистичком делатношћу) и као да је Марковић „депач УО.“!

О револуцији у неразвијеним земљама

С обзиром да је раније био штампан само први део „Начела народне економије...“ и да је тек сад пронађен други део те студије (који је тек сад штампан) то ћемо се још посебно осврнути на ову студију. Ипак, сада ћемо указати: прво, на неукусно приказивање дела Светозара Марковића у овом раду; затим, на поменути неправилна тумачења о „верности“ Марковића утилизму Чернишевског и о „неприхватању“ Марксовог научног социјализма; најзад, на Светозарев нарочито важан допринос (у овом спису) учењу о револуцији у неразвијеним земљама.

Пре свега, заиста је неукусно од редактора кад овде, сумирајући целокупан рад Светозара Марковића, закључи: „да се превасходно бавио проблемима политичке економије“. Онда утврди: „У овом свом раду... Марковић у највећем делу даје... превод Чернишевског критике Ц. С. Мила, али... он стоји и под Диригиним утицајем.“²²⁷

Није Светозар Марковић приказао превод као свој рад, јер на корицама те књиге Светозар пише „по Чернишевском“; а у својој Белешци читаоцима, Марковић објашњава: да није хтео да преводи и „... несвезане примедбе, допуне и очерке Чернишевске, но сам из њих склопио цео курс политичке економије...“ и да није бележио своје делове текста, јер „... нема мојих оригиналних мисли... само сам желео да дело буде што боље и потпуније“.²²⁸

Што се тиче Диригина, више година пре Енгелсове књиге *Анти-Диригинг*, Светозар Марковић се критички осврће на нову Диригину књигу у којој је: „Постављена на перчин сва наука... Диригину је сасвим одбацио поделу друштва на капиталисте и раднике“... Али, по другим питањима, „да оруђа за рад особито земља морају бити заједничка својина“, као и „да међународни промет и саобраћај мора прећи у друштвене руке“. По тим тачкама, надао се Светозар да се Диригинг може вратити „на земљиште социјалистичке науке“.²²⁹

Иако је, после Енгелса, сада сагледати да Диригину није било повратка. Али, заиста је неукусно исцупавати, наглашавати и потурати Светозару Марковићу, поред „превода“, још и „Диригинг утицај“! Светозар, напротив, истицао је недоследност Диригина, пишући да је „несоцијалиста“, да је на лажним „социјалним“ идејама покушавао да се прикаже као социјалиста. Али, насупрот тврђењу редактора, Марковић је уствари раскринковао антимарксистичке теорије Диригина и био на страни Маркса и Енгелса.

Даље, Светозар Марковић, велики део ове студије народне економије прожима са ставовима Маркса, популарно приказује и упућује на *Капитал* и пише: „Ми смо се користили овим делом за целу главу „О подели рада и удружења“, јер је рад Карла Маркса много тачнији и научнији но рад Мила кога се држао Чернишевски.“²³⁰

Не само ту, Светозар Марковић изричито прихвата Карла Маркса насупрот чак и Чернишевском. Пре тога, Светозар пише: „Из

²²⁷ Исто, 446.

²²⁸ С. Марковић, *Сабрани списи* IV, 130.

²²⁹ Исто, 141.

²³⁰ Исто, 245.

масе социјалиста... одваја се својим правцем а још више својим строго научним карактером,... школа којој је глава Карл Маркс." Даље, наставља Марковић да сви економисти проучавају капитализам као форму друштвеног уређења и друштвених закона и пише: „Али К. Маркс испитује те законе много тачније но све економисте... и одваја истину од лажи... он налази један стаалан закон у капиталистичком друштву кога не нађоше економисте: оно се развија непрекидно и у свом развиту тежи да уништи само себе и да се преустроји.”²³¹

Светозар следи ток Марксове логичне и познате мисли: да су по том закону револуционарне промене могуће првенствено у најразвијенијим земљама (нпр. у Енглеској, зависно од услова). Но, ту се Марковић није догматски држао Маркса већ је марксистички успешно покушао даље да развије марксизам и поставио питање: мора ли схематски свако друштво проћи кроз исте ступње (не системе) развитка до револуције? Још тада, не против Маркса, него користећи марксистичку науку, Светозар је одговорио: „Не мора!... Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести... они сигурно не би никад допустили да се развије ‘капиталистичко’ газдинство до крајности, па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре.”²³²

По нашем мишљењу, Светозар Марковић је истакао ову генијалну идеју а не утопистичку мисао Чернишевског. Доцније, ту критичку мисао Светозареву потврдио је и сам Маркс и накнадно писао: да законитости развоја капитализма у Енглеској не сматра обавезним за друге народе, као и да све земље не морају проћи кроз све друштвене формације.²³³

Историја је такође потврдила тачност идеје Светозара Марковића о нужности борбе за социјализам неразвијених земаља и о могућности преласка у социјализам, не чекајући пуни развој капитализма и не пролазећи кроз „капиталистички пургаторијум”. Према томе, историјска пракса је доказала теорију Светозареву а побила његове критичаре.

Лењин је генијално даље развио баш ту мисао, створио читаво лењинско учење и практично доказао могућност победе социјалистичке револуције и у неразвијенијој земљи. Да није Лењин стваралачки применио марксизам на услове заостале Русије, полукапиталистичке и неразвијене земље, не би било ни Октобарске социјалистичке револуције. Као што смо раније нагласили, Светозар Марковић потпуно усваја марксизам а не утопизам. Зато сматрамо, насупрот редактора, да се Марковић овим не супроставља Марксу и не „ограничава примњивост Марковог закона развитка капитализма”,²³⁴ него даље развија и примењује марксизам на различите услове развитка.

По нашем схватању, тако треба тумачити и ту идеју Светозара Марковића: „да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршену и најмашинску производњу а да не мора пролазити кроз пургаторијум капиталистичке производње”.²³⁵ Сматрамо, да није Светозар

²³¹ Исто, 142—143.

²³² Исто, 146.

²³³ К. Марх и Ф. Енгелс, *Листы Выbrane*, Warsava 1951, 416—417 по чланку Х. Писарека у *Гласу САНУ*, бр. XVII (1973), 66.

²³⁴ О списима у IV књ. стр. 145.

²³⁵ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 145.

мислио да се „може прескакати” започети капитализам, него да се не мора чекати његов потпуни развој и пролазити сваки ступањ капитализма. По Лењину, бесмислено је чекати умирући ступањ капитализма — империјализма, да сâм умре — ко чека не дочека.

Специфични развитак и теорије партије

Поред наведеног, Светозар Марковић је, пре читавог века, указао на нужност специфичног развитака: „Све те форме развијале су се, развијају се и развијаће се на разни начин, иако углавном њихови путеви морају бити слични, опет они не морају пролазити кроз све ступење... Кад се проучава развитак човечанства опажа се једна главна тежња... да определи цел и пут свога развитака... Та се тежња показује све јасније у мишљењу образовање мањине — мањине која бива све већа”²³⁶

Позната је, мада није довољно истакнута, значајна идеја Светозара Марковића о различитом, тачније, како данас зовемо, специфичном развоју друштвених система у појединим земљама. Не може се узети, као неспорно, Скерлићево препричавање неког Светозаревог писма о једностраности Марксовог програма и не примењивости за друге земље осим Енглеске, као ни марксистичког учења о Партији. Горе поменута „мањина” значи Партију, по нашем мишљењу, па је Светозар говорећи о тој мањини истакао клицу учења о Партији.

На основу марксизма, још је Светозар Марковић указивао на темеље лењинске „теорије Партије”, као организационог облика борбе за стварање социјалистичког уређења. Светозар је писао: „да је народу већ познат углавном тај облик; или бар да у народу има снажне покретачке мањине, која има поверења народа и која је толико снажна и способна да уме дати правац народном покрету, организовати револуцију и утврдити сталан пут друштвеном преображају”. У противном ће се „револуција распасти у бесмислену борбу... на штету народа”. О поменутој мањини, писао је Лењин као о Партији, са сличним горњим карактеристикама.

На другом месту, Светозар Марковић износиће како је француска буржоазија победила револуцијом и требала „силом срушити пребашњи друштвени поредак”, а после „уништавала радничке покрете ватром и гвожђем... И сад оно средство које свака партија употребљава у друштвеној борби... уписује у грех социјалној демократији! А чим се може уклонити један поредак, који гуши слободу и једнакост...? Ваљда постом, молитвом и моралним придикама?”²³⁷ Светозар је слично писао и раније о Партији у свом последњем већем спису *Социјализам или друштвено питање*.

У том спису Светозар Марковић пише о социјалистичкој Партији, револуцији и држави. Видљиво је из текста и није потребно наглашавати и доказивати списом да Марковић и по овом важнијем питању стоји на марксистичком а не утопистичком становишту. Насупрот ставу редактора, који у свим чланцима Светозара Марковића види утопизам. Зато и у овом чланку половично пише да је то „прелаз од утопијског ка научном социјализму”. Најзад, истиче да је опет Светозар „оптерећен и идејама утопског социјализма”²³⁸

²³⁶ Исто.

²³⁷ Исто.

²³⁸ О списима у IV књ. стр. 446.

Редактор не даје, опет, никакве своје доказе на ова гола тврђења. За редактора нису довољни супротни докази таквих ауторитета — марксиста, као што су М. Пијаде и В. Маслеше и др. садашњих руководиоца-познавалаца дела Светозара Марковића. С обзиром да је то редактор писао у време „либерализма“ могу се погрешни ставови редактора схватити као партијска оцена у ондашњим „Сабраним списима“ — и шире утицати на мишљење о Светозару, које се сада исправља. Зато смо принуђени, да и по овим питањима, наведемо битне Марковићеве ставове и погрешна тумачења редактора.

Пре него што укажемо на познату полемику о социјализму и другим друштвеним питањима и на њихова тумачења, навешћемо неколико чудних схватања редактора, по овим битним питањима. Указујући на полемику Светозара Марковића са реакционарним „либералом“ В. Јовановићем, редактор очигледно са симпатијама сувише препричава студију тога мрачног непријатеља социјализма и одушевљава се антмарксистичком студијом В. Јовановића, за кога пише да је: „Заиста велики ерудита, можда већи и од самог Марковића.“²³⁰ Насупрот редактора, Светозар пише да се Јовановић „одликује у својим списима многим китњастим фразама а великом оскудицом логике и разумевања предмета“.²⁴⁰

Детаљно препричавајући реакционарно писање В. Јовановића, у ствари редактор га не побија кад истиче како су приватна својина, приватна иницијатива нужна и нормална појава, да не оличавају „праву снагу и достојанство човека“, као што и „на пољу практичне привреде све говори за личну (тј. приватну) сопственост“!²⁴¹ Али, редактор зато оштро критикује рад Светозара Марковића да садржи низ само „прогресивних“ и идеја „утопијског социјализма“, да Светозар „погрешно мисли“ да је развитак капитализма „могуће сречити свесном акцијом“, да захтева „увођење друштвене државне својине“, да се „несумњиво осећа утицај Дириња, на кога се и сâм позива“.²⁴²

Опет, редактор наглашава да је Светозар Марковић под утицајем антмарксисте Дириња, само зато што га помиње, мада о Дирињу и ту Светозар пише да је „не—социјалиста“.²⁴³ Исто тако слично, помиње Марковић своје непријатеље против којих се борио: Тјера и версаљске убице комунара о којима је Марковић надахнуто писао као о „патницима слободе“.²⁴⁴ Помиње Марковић у својим списима Бакуњина, Прудона, Ласала и многе бивше и лажне социјалисте, па му опет нико не може пребацити да је под њиховим утицајем.

Светозар Марковић у полемици са В. Јовановићем пише: „Ствар је у томе да је њему савремена научна социјалистичка литература савршено непозната, њему је сасвим непознат научни рад К. Маркса, Енгелса и других. Он не узима радове главног савета Интернационале... радове Конгреса Интернационале и савета дружине, не то је њему непознато.“²⁴⁵ Међутим, насупрот, редактор недокументовано и супротно пише да је либерал Јовановић: „узео у обзир и неке материјале Интернационале који потичу

²³⁰ Исто, 447.

²⁴⁰ С. Марковић, *Сабрани списи* IV, 364.

²⁴¹ О списима у IV књ. стр. 448.

²⁴² Исто.

²⁴³ С. Марковић, *Сабрани списи* IV, 350.

²⁴⁴ Исто, 349.

²⁴⁵ Исто, 349.

од Маркса, али самог њиховог аутора није ни дотакао. А и скључено је да није знао за његову делатност ни идеје”.²⁴⁶

Откуд то зна редактор да тај реакционар Јовановић зна Марковића? Зашто он утерује у лаж Светозара како је Јовановић познавао Марксове идеје, кад их није поменуо? Значили то да либерал зна и не прихвата марксизам, па редактор зато неће да га, као социјалисте, критикује? Међутим, за марксисту Марковића, опет, наглашава да „Марксовом учењу придаје само ограничен значај”.²⁴⁷

Нема код Светозара Марковића, по тумачењу редактора, ни једног питања на кога марксистички одговара. Чак и кад понекад Марковић „погоди”, по редактору, Светозар истовремено „такође — погрешно мисли”. Ево примера, кад „погрешни” Светозар правилано указује како приватна својина „огромну већину доводи у зависан ропски положај”,²⁴⁸ онда као да редактор мисли да се капитализам спречава несвесном акцијом или као да је исто друштвена и државна својина!

Ако Светозар Марковић онда није знао, пре Енгелсовог „Анти-Дириња”, ваља редактор сада зна да је Дирињг антимаарксиста! Зашто онда потура Светозару „Дирињгове идеје”? Опет редактор наглашава да Марковић више као да не разматра општину као самоуправну ћелију „у оквиру српске државе, он сада општину схвата као... једну економски и политички аутархичну заједницу чиме показује да усваја идеју утопијског социјализма и федерацију општина — поред Дирињгове идеје о тзв. „привредним комунима”.²⁴⁹

Насупрот таквог тумачења редакторовог, сам Светозар Марковић пише: „Дирињг их назива: социјалне општине” а не комуне и одговара: „заиста, ако би ко хтео да нпр. данашњу Србију дели на 2.000 и неколико стотина данашњих општина, које су већином мале, сиромашне, раштркане, па би још хтео да свака од тих општина врши државну функцију тај би био права будала. Ни један социјалиста не замишља такву општину. Општина је код Словена име које је врло често значило што и република... Словенске социјалисте позајмљују од словенске општине управо само њено име. Пре свега општина је код социјалиста једна економска за друга — тим се она одликује од општине средњих векова и свију досадашњих општина.” Слично Светозару, доцније, то питање општине тумачио је Лењин.²⁵⁰

Очигледно, сам Светозар Марковић је најубедљивије одговорио како некадашњим реакционарима — противницима социјализма тако и данашњим редакторима и свим критичарима социјалистичких самоуправних комуна и федерација: да Марковићева мисао не полази од „идеје утопијског” већ марксистичког научног социјализма, ни од „Дирињгове идеје о комунама”, већ од идеје Париске комуне, нити од уситњених општина него од великих, до округа и република, — до Федеративне социјалистичке државе југословенских народа.

За федеративно уређење равноправних народа

Примењујући марксизам на наше услове Светозар Марковић је дошао на идеју о решењу братског и равноправног уједињавања

²⁴⁶ О списима у IV књ. стр. 448.

²⁴⁷ Исто, 449.

²⁴⁸ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 354.

²⁴⁹ О списима у IV књ. стр. 449.

²⁵⁰ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 375—376; Лењин, *Држава и револуција*, Београд 1960, 230.

балканских народа. Конкретну примену те идеје, Марковић је нашао у социјалистичкој федеративној савезној републици. И то, прво, у републикама југословенских народа, а перспективно је ишао и корак даље. Доцније, та „Балканска федерација“ била је линија Социјалистичких партија на Балкану и КПЈ. Разуме се, у оним условима почетно легалног рада и прогањања социјалиста, Светозар није могао то питање федеративне државе потпуно да разјасни, те пише да „мора и преко своје воље да остане нејасан и непотпун у своме излагању“... мора да се обзире на „постојећи поредак и његове чуваре“... Ту марксистичку мисао у илегалним условима борбе, тек је могао Лењин потпуно да развије уз своју познату теорију о држави и о решењу националног питања, кроз федеративно уређење.

О том свом непотпуну излагању, Светозар Марковић пише: „То даје често оружје противницима да троше своје оштроумље извртањем и претварањем оних начела која се управо излажу“²⁵¹ тј. о федерацији република. Баш је то омогућило редактору да истакне како Марковићева теза, о федеративној држави и одумирању државе, не подразумева социјалистичко федеративни — „нови тип државе,“ чак да прикаже како је Светозар хтео анархистичко уређење друштва без државе. Зато редактор тако пише као да Марковић „сматрајући да ће на одређеном ступњу развитка људског друштва доћи до стварања потпуно социјалне државе... он исто тако оставља неразјашњеним и важно питање односа... полазећи од свога вулгарно-материјалистичког односа материјалистичко-механистичког друштва...“²⁵²

Врло је чудно овакво редакторово тумачење социјалистичке идеје Светозара Марковића, о федеративној држави и одумирању државе, чак приказивање као да је Светозар вулгарно материјалистички и механистички схватао државу без владе и власти, значи, као анархистичко уређење друштва.

С обзиром, да ово није питање анархије, већ по нама — питање одумирања државе, данас врло актуелно и важно, зато смо га посебно размотрили. Сада само указујемо, по питању федеративног уређења, да се Светозар Марковић и раније борио за социјалистичку федеративну државу а против потурања да тиме уништава српску народност. Још у чланку „Вера и наука“, Светозар је писао: „Дакле, ако неки Срби стављају као начело за државну организацију свога народа: равноправност народа — Срба, Хрвата, Бугара и других народа, који би ушли у слободни савез словенских народа, на југоистоку Европе — зар ти хоће да униште српску народност?... Слобода и равноправност народа осигурава напосе и нашу народност.“²⁵³

На крају свог последњег чланка *Социјализам или друштвено питање*, Светозар Марковић пише о социјалистичком федеративном уређењу да би то било „најјачи магнет да привуче ослобођене славенске народе на Балканском полуострву. Они би сами имали интереса да ступе у тешњу заједницу са својом браћом“.²⁵⁴ О таквој федеративној држави, даље, пише Светозар: „ни један српски државник није ни помишљао... на то да створи народносноу државу“.²⁵⁵

Насупрот томе, редактор неправилно тумачи: „тачност ове Марковићеве тврдње је релативна. У пореди нпр. идеје Гараша-

²⁵¹ Исто, 375.

²⁵² О списима у IV књ. стр. 449.

²⁵³ С. Марковић, *Сабрани списи* IV, 121.

²⁵⁴ Исто, 419.

²⁵⁵ Исто.

ниновог „Начертанија“ односно његову националну политику... и кнеза Михаила”.²⁵⁶

Зар ту шовинистичку политику, редактор може да изједначавача са директно супротном Светозаревом социјалистичко-националном политиком. Зар антинародну политику, кнеза и реакционара, редактор сматра стварно „националном политиком” — за решавање међунационалних односа, па истиче чак као нетачне Марковићеве тврдње а тако испада нетачно и решавање тих односа. Зар се може Гарашанинова и кнежевска, а и краљевска, стварно завојевачка политика (која је у НОБ данас сахрањена) у поређивати, па протурати као национална, са једино правилном политиком (која је до данас жива). Марковић је још онда сагледао да се та Кнежева и Гарашанинова подла и лажна политика „потура под именом „једињиња и ослобођења”... То је мисао... „Велика Србија“ — то је држава удешена према нечијим туђим а не према народним потребама... „Велика Србија“ морала би по нужди постати војничко-полицајна држава. Она би морала сву своју снагу уложити само да се сачува од спољних непријатеља.”²⁵⁷ Тако редактор, хтео не хтео, сачувао је живу социјалистичко-ослободилачку, а оживљава мртву реакционарно-освајачку политику.

Износећи различит развој земаља од којих би се „по нужди” правила „Велика Србија” Светозар Марковић пише: „Код оваквих разлика заиста нема смисла установљавати у свим овим жељама, јединство канцеларија и уводити неку пандурску-полицејску „државну“ систему као што је данашња у Србији. Много је корисније за развитак и напредак савезно устројство... А ова федерација може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву тим самим ујачавача се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу.”²⁵⁸ Тако је „погинула” шовинистичко-назадна мисао Гарашаниновог „Начертанија”, а живи и данас актуелна напредна идеја Светозара Марковића, о социјалистичкој федерацији.

Тек са нашом НО борбом и револуцијом остварена је генијална примена Светозареве марксистичке мисли на наше услове и створена Социјалистичка федеративна држава равноправних, јединствених и братских народа и народности. Раније, стварана на рушевинама Аустроугарске и Турске, није створена Југославија револуционарним путем — па није била ни социјалистичка, ни федеративна ни заједница равноправних народа, већ монархистичка држава. Та стара и трула држава била је створена империјалистичким версајским миром „захваљујући рату а не захваљујући револуцији”.²⁵⁹

Сигурно је започето рушење феудалне Турске српском народном револуцијом — и у том је величина тог народног устанка, јер је започета ликвидација феудализма на Балкану. Али, та народна револуција није довршена нити прерасла у социјалистичку револуцију. Зато, раније на Балкану није створен савез социјалистичких република, него грађанске монархије која су одиграле контра-револуционарну улогу, око интервенције у Русији и Мабарској. Овај осврт био би непотпун ако се, поред империјалистичког слома Аустроугарске, не истакну национални — покрети који су имали велики одговарајући значај али не револуционарну улогу.

²⁵⁶ О списима у IV књ. стр. 451.

²⁵⁷ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 420—421.

²⁵⁸ Исто, 422.

²⁵⁹ В. И. Лењин, *Дела*, књ. IV, Београд 316—320.

Развој учења о држави и револуцији

У прошлом поглављу поменули смо писање редактора као да Светозар Марковић „под социјалном државном подразумева и друштво без државе“... Тако испада као да Светозар има анархистичко а не само „материјалистичко-механистичко схватање друштва“.²⁶⁰ Очигледно, редактор није сагледао, цитирајући Марковићево писање о држави „где нема владе и поданика, власти и подчињених“... није то тумачио као одумирање државе, него је по редактору испало као да је Светозар присталица друштва без државе, без владе и без власти.

Међутим, пре свега, Светозар Марковић је правилно марксистички тумачио да је држава постала „кад је установљено право својине ... онда су постале и установе које ће да бране заузета права“... По Светозару: у социјалистичкој држави народ остаје суверен „и не предаје владу над собом... не постоји влада у смислу данашње државне владе“;²⁶¹ у социјалистичком друштву „уколико се боље организује држава утолико више ишчезавају потребе полиције, суда и војске... Разуме се, нико не мисли започети социјални преображај укидањем тих установа... Потребни су сасвим други органи за устројство рада, кредита, саобраћаја, просвете... и државних органа на начелу самоуправе (децентрализације) и начелу избора... Сваки грађанин треба да је бранилац земље и чувар поретка“...²⁶² а према спољним државама држава је целина... Тако Марковић види како унутрашњи тако и спољашњи државни преображај: у нестајању некадашње владе и власти, у преузимању државних функција од некадашњих поданика и подчињених — у одумирању државе и стварању самоуправне народне организације.

Значи, Светозар Марковић марксистички је сагледавао будућност векова. У главном ту није грешио, без обзира на погрешне споредне детаље, непрецизности, анахронизме, превазиђености, утопизме и друге погрешке које су многи толико истицали да су прикрили битно. Још онда када се марксизам пробијао, Светозар је свом огромном снагом омогућавао пробој, био и остао саборац класика марксизма.

Ево, кад је Маркс тек истакао чувену мисао да је радничкој класи, прво, „потребна држава која одумире... и постане представник целог друштва, онда она саму сече чини излишном... Мешање државне власти престаје само од себе. Владу, над лицима замењује управљање стварима и руковођење производњом... Асоцијације произвођача преместиће целу државну машину у музеј старина“.²⁶³

Марковић је нпр. по питању стварања социјалистичких држава писао: „Свака држава мора вечито да стражари над својом независношћу и целином... Није вероватно да ће се одједанпут извршити преображај у свим европским земљама које су данас најцивилизоване, као што замисља Интернационала... Вероватно је да ће разлике бити за дуго време врло јака преграда... Постојеће државе остаће за дуже време засебне... и у њима се мора извршити преображај... Свако ће друштво у том преображају служити својим средствима и ићи својим путем.“²⁶⁴

²⁶⁰ О списима у IV књизи, стр. 449.

²⁶¹ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 405.

²⁶² Исто, 404—405.

²⁶³ К. Маркс и Ф. Енгелс, *Целокупна дела*, Београд.

²⁶⁴ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 405.

Значи, Светозар Марковић је и у том питању правилно сагледавао будућност, што је показала садашњост. Светозар је, као и после Лењин, указивао на специфичност развитка и револуције у свакој појединој земљи. Светозар је о револуцији писао да ни једна „неће бити успешна, која год јасно не схвати културни и друштвени развитак свог народа и не нађе средства која одговарају том развиту“.²⁶⁵

Тако смо дошли на питање револуције и Марковићево марксистичко објашњавање да револуција подразумева „такав преврат... да се сами основи друштвеног строја мењају... Тако нпр. у Француској до 1789. г. била је феудална система... Већина земљоделског становништва била је, као раја у Босни, тј. без земље. Они су радили на спахијској земљи... Револуција је срушила то стање... револуција има своје две стране: руши се нешто старо а подиже нешто ново...“ Марковић даље наводи Маркса: „Сила је баница која помаже да се породи старо друштво, кад се у њему начело ново.“²⁶⁶

Насупрот Светозару Марковићу, па и Марксу, у питању рушења феудалног система у Француској револуцији, редактор чудно тврди: „То није тачно. До револуције 1789. велики број француских сељака био је већ давно престао да буде кмет“.²⁶⁷ Ту редактор, свесно или несвесно замењује тезу: личном слободом кмета (којим је он у многим земљама управо изгубио земљу) није уништен феудални систем, чија је основа феудална рента а не лична слобода (не и економска) сељака. Друго редакторово „откриће“ је да та револуција није имала две стране: рушилачки терор и стваралачку изградњу, јер насупрот Светозару, да се у тој револуцији виде „обе те стране“, редактор пише: „Односи се на револуционарни терор у доба револуције 1789, г“.²⁶⁸ Редактор тако наглашава само терор а прећуткује главно — грађење новог друштва у свакој револуцији.

Слично редактор неправилно трпа у исти кош царско спровођење „крепосног права“ у Русији, са револуцијом у Мађарској и пише: „И аграрна реформа у Русији 1861. и укидање феудалног система у Мађарској после револуције 1848/49. вршени су на штету сељака.“²⁶⁹ Тако редактор „исправља“ Светозара Марковића, који наводи како су: у Француској револуцији феудална имања распродата а у мађарској револуцији 1848. г. кметови су ослобођени феудалне везаности за земљу, та револуција је „ослободила... сељаке од спахија и уништила власничке привилегије“, мада је, због делимичног пораза те револуције, феудална земља продавана народу и побуржоаженим племићима. Међутим, у Русији, да би се спречило избијање револуције, у „милошћу царевом“ наметнут је народу велики откуп за ону земљу на којој је дотле радио“.²⁷⁰

Редактор брка револуцију са променом режима и појединих влада. Збрка је појмова кад редактор пише како је правилно и „у духу марксизма“ правити „разлику између политичких револуција које само мењаше границе државне и облике владе, али се не дотакосе друштвеног строја, и социјалних код којих се основе друштвеног строја мењају“.²⁷¹ Онда, даље пише како Светозар „погрешно“ наглашава развитак народа, па редактор пронозира

²⁶⁵ Исто, 412.

²⁶⁶ Маркс и Енгелс, *Целокупна дела*, Београд.

²⁶⁷ О списима у IV књ. стр. 450.

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 410.

²⁷¹ О списима у IV књ., стр. 449.

о цивилизаторској „активности социјалиста“. Најзад, редактор закључује како Марковић марксистичко „теоријско схватање о држави и револуцији примењује и конкретно на српску државу понављајући и све оно што је прогресивно и погрешно у том схватању”.²⁷² Редактор неистинито наглашава да Светозар „Марковом учењу придаје ограничен значај”.²⁷³

Не Светозар Марковић, него редактор сасвим погрешно и „ограничено” тумачи марксистичко схватање о држави и револуцији. То учење није само „прогресивно” и није „погрешно”, већ револуционарно.

Ако је још у Марковићево време, можда, могло бити штошта непрецизно, данас више не треба ни редактору да буду нејасни најосновнији социјалистички програм и схватања државе и револуције, јер по марксизму „прелаз државне власти из руку једне у руку друге класе јесте прво, главно, основно обележје револуције”.²⁷⁴

По свим тим питањима доказали смо колико су погрешна тумачења редактора и критичара. С обзиром да је то редактор писао у време настанка „либерализма” и кад се многи нису ослободили реакционарних схватања, могу се његови погрешни ставови схватити као меродавно гледиште историчара јер су неки имали недовољно тачно мишљење о Светозару. То се сада исправља.

²⁷² Исто, 450.

²⁷³ Исто, 449.

²⁷⁴ Маркс и Енгелс, *Целокупна дела*, Београд.

²⁷⁵ С. Марковић, *Сабрани списи IV*, 423.

Résumé

Voja Jeremić

APERÇU CRITIQUE DE CERTAINES INTERPRÉTATIONS DES ÉCRITS DE SVETOZAR MARKOVIĆ

Dans cette polémique (concernant les «Oeuvres complètes» de Sv. Marković) on relève l'actualité, la valeur marxiste et les nouvelles interprétations, à l'opposé d'une série de jugements erronés de certains rédacteurs de ces écrits. De cette façon la figure de Svetozar apparaît sous un jour entièrement nouveau, la discussion s'ouvre au sujet de nombreuses questions du socialisme, on met en relief sa puissante contribution à la popularisation du marxisme chez nous.

Contrairement à l'interprétation contradictoire et généralisée, par ex. du caractère dépassé et de l'utopisme des conceptions de Marković, on démontre que les développements de V. Masleša et de Moša Pijade ont été arrachés du contexte et considérés sous un seul aspect, bien qu'ils aient établi que Svetozar était un marxiste et non utopiste, nonobstant l'influence initiale de Černiševski, sur lequel on a cité des jugements très positifs de Marx, d'Engels et de Lénine.

A l'époque de la pénétration du marxisme en Serbie, Svetozar a paraphrasé Marx pour la première fois en 1868, bien qu'il ne l'ait nommé qu'en 1869.

Dans les autres chapitres on a aiguisé la polémique sur la formation du Parti socialiste serbe et les nouvelles découvertes, sur la lutte contre le libéralisme bureaucratique et pour le socialisme autonome, ainsi que pour les programmes socialistes et contre le capitalisme. On a relevé les premières tentatives de Sv. Marković visant à l'établissement du Parti socialiste en 1868 et le congrès de celui-ci en 1872, l'interprétation incorrecte de la lutte de Svetozar contre la bureaucratie et le libéralisme, à la présentation erronée du rédacteur qui interprétait le Programme, publié dans le journal «Radenik» comme utopique.

On a établi, à l'opposé de l'opinion du rédacteur, que Sv. Marković prenait une attitude marxiste, révolutionnaire dans la lutte contre le capitalisme et l'oppression de classe, qu'il ne s'agissait nullement d'avoir «sauté» le capitalisme dans l'évolution, mais plutôt d'un adoucissement de la pénétration sanglante de l'accumulation primitive, pour «abréger et atténuer... les douleurs d'accouchement» (Marx) pour l'arrivée de la nouvelle société socialiste. Il est intéressant d'observer ici l'identité de vues de Marx et de Marković même au sujet de quelques autres questions (telles que le rôle de la Serbie insurrectionnelle, de la révolution serbe, etc.).

L'identité de l'attitude de Svetozar et de celle du marxisme a été constatée également dans les chapitres traitant de la solution de la question ouvrière, le progrès et la Commune, ainsi que dans sa lutte pour les lois meilleures sur la propriété foncière, la liberté de la presse et la constitution. Ici sont particulièrement intéressantes les prévisions marxistes, insuffisamment connues, faites par Marković, non seulement de la guerre francoprussienne et la guerre russo-turque, mais aussi de la Commune de Paris même, ainsi que des luttes révolutionnaires et libératrices dans les Balkans.

Particulièrement importantes sont aussi les nouvelles indications relatives à la solution de la question nationale par l'organisation fédérative et par la voie révolutionnaire. Cette question comprend également un groupe d'articles et elle est liée aux questions des révolutionnaires et contre-révolutionnaires, de la révolte et de la révolution.

Le rédacteur interprète à contresens aussi la lutte des femmes dans le mouvement révolutionnaire ainsi que la vulgarisation du marxisme: il met en relief les phénomènes rétrogrades du féminisme et il passe sous silence le mouvement socialiste et progressiste des femmes. Le rédacteur prend la défense du vulgarisateur du marxisme contre les attaques de Svetozar, imputant à ce dernier la vulgarisation et «le matérialisme mécaniste de Bücher...» etc., représentant une citation d'autrui, arrachée du contexte, comme étant la sienne.

Dans le chapitre sur la campagne de propagande parmi les masses, l'activité pratique et les discours de Sv. Marković au temps de la polarisation des partis politiques est embrassée son activité pratique insuffisamment connue.

Dans le chapitre de moindre volume, mais d'autant plus important, sur l'alliance entre les ouvriers et les paysans, le dépérissement de l'Etat et la planification, par une analyse minutieuse de quelques articles de Svetozar et de ses idées sur ces problèmes ont été mises en évidence des révélations importantes.

Dans les chapitres suivants on a fait ressortir correctement l'importante polémique se rapportant à la question ouvrière et l'autonomie entre le marxiste Svetozar et le réactionnaire Vladan Đorđević ainsi que la lutte parlementaire (qui d'ailleurs, a été interprétée par le rédacteur entièrement à contresens).

D'une importance spéciale sont les chapitres sur la théorie de l'autonomie et le système de délégués. On y découvre, outre la doctrine déjà connue de Svetozar, sur l'autonomie populaire à partir de la commune jusqu'à la fédération, à présent aussi les germes de la doctrine de l'autogestion ouvrière ainsi que du système de délégués.

Dans le chapitre traitant de la lutte de Svetozar pour la science du matérialisme historique, il importe de souligner (contrairement à l'attitude du rédacteur) la protestation des étudiants contre la Circulaire du gouvernement visant à combattre les conceptions matérialistes de Marković. On n'y a pas mis en relief les données relatives à l'appui offert par les socialistes de Slovénie et de Croatie à la jeunesse socialiste de Belgrade.

Dans les chapitres sur la révolution dans les pays sous-développés, sur le développement spécifique et la théorie du Parti, on découvre et souligne les germes des doctrines du marxisme-léninisme.

On accentue particulièrement les attitudes, alors déjà antidogmatiques de Marković envers ces questions et certaines autres. Un certain intérêt présente ici également la polémique entre Svetozar et le «libéral» Vl. Jovanović, en fait réactionnaire, ainsi que la mise en relief incorrecte des influences de Dühring sur Marković qui l'avait qualifié de «non-socialiste» avant la publication de «L'Anti-Dühring» d'Engels.

Dans les chapitres, derniers par ordre (mais non pas par importance) sur l'organisation fédérative des peuples égaux en droits ainsi que sur l'évolution de la doctrine de l'Etat et de la révolution — on fait ressortir l'application du marxisme de Svetozar à nos conditions, l'idée de la république socialiste fédérative des peuples sud-slaves. On y a refoulé la tentative du rédacteur d'enterrer vivante la politique nationale socialiste et de revivre la politique chauvine réactionnaire morte. Dans une polémique tranchante on a également établi que les idées de Svetozar sur l'Etat le dépérissement de l'Etat et la révolution étaient socialistes et non pas anarchistes et qu'elles représentaient une contribution à l'évolution de ces doctrines. Svetozar et les communistes ont arrosé de leur sang le sol de leur pays pour que la théorie et la pratique marxistes pénétrassent dans le sol et qu'elles fissent pousser un grand arbre à nombreuses branches. A la fin, on a indiqué l'attitude positive envers l'oeuvre de Svetozar, prise par les socialistes et communistes d'autrefois, du Parti Communiste de Yougoslavie et des dirigeants actuels de la Ligue des Communistes de Yougoslavie. Et Svetozar avait répondu lui-même, en son temps déjà, aux critiques actuels des socialistes qui sont en train de se réaliser partiellement dans notre pays et c'est à travers cette pratique de l'édification du socialisme que vit aussi l'oeuvre de Svetozar.